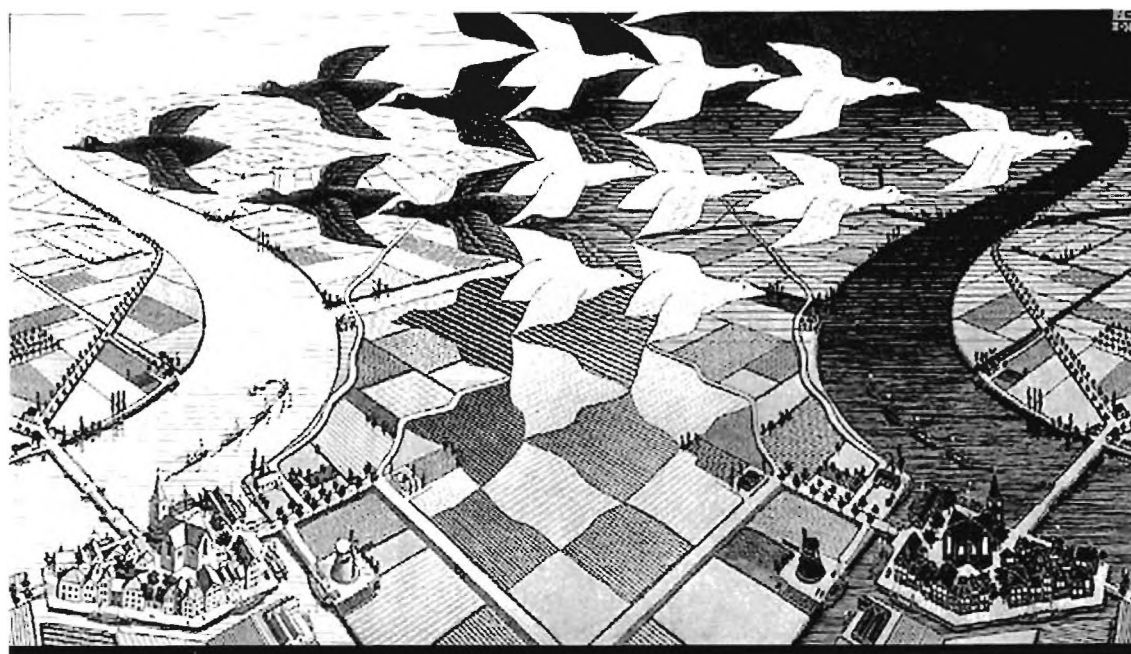

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΡΟΣ «ΠΟΛΥΠΕΡΙΣΤΡΟΦΗ ΔΙΑΧΩΡΙΣΕΩΣ»

Ακαδημαϊκό έτος: 2004-2005
Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία:

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥΣ

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια:

Μαρίνα Νικόλοβα

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: επίκουρος καθηγητής Γιάννης Σκαρπέλος

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: Στέφανος Ροζάνης
Μπέτυ Τσακαρέστου

ΑΘΗΝΑ 2006

All journeys are wise - when viewed with enough time and distance.

Carolyn Forche

Μαρίνα Νικόλοβα, Μάιος 2006

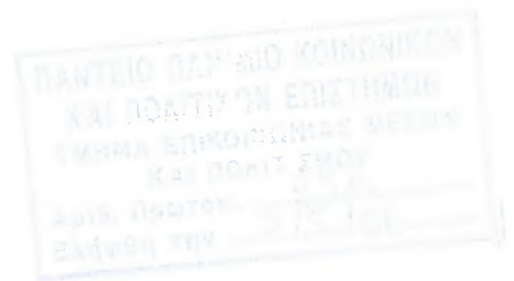
Η μεταναστευτική εμπειρία των γυναικών

από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα μέσα από τα ποιήματά τους

Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα

Πίνακας στο εξώφυλλο – M.C. Escher

NET
NIK

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥΣ

Περιεχόμενα:

1. Προλογικό σημείωμα	2
2. Εισαγωγή	4
2.1. Ιστορικά για την μετανάστευση	4
2.2. Νομοθετική ρύθμιση της μετανάστευσης στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης	4
2.3. Οι μετανάστες στην Ελλάδα	5
2.4. Νέα μετανάστευση – η περίπτωση της Βουλγαρίας	6
2.5. Η αγορά εργασίας στην Ελλάδα	7
2.6. Γενική παρουσίαση και σκοπός της έρευνας	8
2.6.1. Ερωτήματα και υποθέσεις	8
2.6.2. Σκοπός της μελέτης	9
2.6.3. Το δείγμα	10
2.6.4. Βασικές έννοιες	11
3. Διερεύνηση του πεδίου	14
3.1. Προσεγγίσεις της λογοτεχνίας των μεταναστών	16
4. Θεωρητικό πλαίσιο	21
5. Η μεταναστευτική εμπειρία μέσα από τα ποιήματα των γυναικών από τη Βουλγαρία	25
5.1. Ο τόπος – απώλεια και επανεύρεση	27
5.2. Η σχέση με τον εαυτό	35
5.2.1. Αυτοπροσδιορισμός	36
5.2.2. Ετεροπροσδιορισμός	43
5.2.3. Σχέση με τη ζωή και το θάνατο	47
5.3. Σχέση με τον χρόνο	49
5.3.1. Αναπαραστάσεις του παρελθόντος	50
5.3.2. Παρόν	52
5.3.3. Μέλλον	54
5.4. Σχέσεις με τους ανθρώπους	55
5.5. Αναπαράσταση της σχέσης με τα αντικείμενα και τα χρήματα	59
5.6. Η γλώσσα ως σημείο ταυτοποίησης	60
6. Συμπεράσματα	63
7. Βιβλιογραφία	65

1. Προλογικό σημείωμα

Η επιλογή του θέματος της εργασίας αυτής προέκυψε κατά τη διάρκεια της αναζήτησής μου για μια οπτική μέσω της οποίας να προσεγγίσω την μεταβαλλόμενη ταυτότητα στους μετανάστες – την αντίληψή τους για τον περιβάλλον κόσμο – την δική τους τοποθέτηση και τη δέσμευση μ' αυτόν, και την αλλαγή στην ταυτότητα η οποία γίνεται κατά τη διάρκεια της μετανάστευσης από την μία χώρα στην άλλη.

Ξεκινώντας την έρευνα με γενικό θέμα την μετανάστευση στην Ελλάδα την τελευταία δεκαπενταετία, το πρώτο βήμα ήταν να εστιάσω στην είσοδο εργατών από τη Βουλγαρία από μια ιστορική και κοινωνικο-οικονομική σκοπιά. Στη συνέχεια, ανακάλυψα την ύπαρξη βουλγάρικου μεταναστευτικού τύπου στον ελληνικό χώρο, όπου με εντυπωσίασαν τα δημοσιεύματα πλήθους λογοτεχνικών έργων σε μορφή ποίησης, πεζογραφίας, ακόμα και μυθιστοριογραφίας, με συγγραφείς τους ίδιους τους μετανάστες – αναγνώστες. Ανεξάρτητα από τη μορφή, το ύφος και τη θεματολογία, το κοινό στοιχείο των περισσότερων ήταν ο προβληματισμός για τον άνθρωπο που έχει ξεριζωθεί από την πατρίδα του. Η λογοτεχνία, η οποία στην δεδομένη περίπτωση εμφανίζεται και ως βιογραφική αναπαράσταση *post factum*, αντικατοπτρίζει το βίωμα των γυναικών ως μετανάστριες και τον συναισθηματικό τοπογραφικό και χρονολογικό προσδιορισμό τους σε σχέση με την κοινωνία και τα πρόσωπα – συγγενείς, φίλους, εργοδότες. Με την εργασία αυτή σκοπεύω να ερευνήσω τον τρόπο που οι γυναίκες – πιο συγκεκριμένα – μέσα από τα γραπτά τους, ερμηνεύουν την εμπειρία τους ως μετανάστριες.

Στην πορεία, ασχολήθηκα με τις μεταφράσεις των ποιημάτων από τα βουλγάρικά στα ελληνικά, όπως και των αποφθεγμάτων από ξενόγλωσσα βιβλία. Κατά τη διάρκεια της έρευνας και της συγγραφής της εργασίας αντιμετώπισα έναν σχετικό εσωτερικό διχασμό ανάμεσα στο να είμαι ταυτόχρονα άνθρωπος ο οποίος προσεγγίζει το θέμα επιστημονικά, συντάκτρια σε βουλγαρόγλωσση εφημερίδα και ξένη – φορέας της ίδιας γλώσσας και υπηκοότητας με τις υπό μελέτη συγγραφείς.

Κατά την διάρκεια της εργασίας μου, με στήριξαν κάποιοι άνθρωποι τους οποίους θέλω να ευχαριστήσω θερμά. Θα ξεκινήσω με τους ανθρώπους που μου έδωσαν την ευκαιρία να συμμετάσχω στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Πολιτιστική διαχείριση» του Πάντειο Πανεπιστημίου και ιδιαίτερα τον καθηγητή μου τον Στέφανο Ροζάνη του

οποίου η υπομονή και οι εποικοδομητικές συμβουλές, ειδικά στα πρώτα στάδια της έρευνας, μου ήταν απόλυτα αναγκαία.

Ευχαριστώ την κα. Δώρα Λαφαζάνη για τις συζητήσεις μας και τις κατευθύνσεις της κατά τη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας, οπότε και μου έδειξε την εμπιστοσύνη της ως άνθρωπος και επιστήμονας.

Επίσης, ευχαριστώ τους γονείς μου οι οποίοι έδειξαν κατανόηση και μου συμπαραστέκονταν, ενώ με στήριξαν οικονομικά κατά τη διάρκεια των σπουδών μου.

2. Εισαγωγή

2.1. Ιστορικά για την μετανάστευση

Οι μετακινήσεις πληθυσμών χρονολογούνται από τις αρχές της ιστορίας της ανθρωπότητας, όπως και η ανάγκη του ανθρώπου να βάλει τάξη στο χάος που τον περικλείει. Μια μορφή εξωτερίκευσης της αναζήτησής του είναι η τέχνη. Η έννοια της κουλτούρας είναι άμεσα συνδεδεμένη με την κίνηση και τη δημιουργία, με την έκφραση και τα εργαλεία. Ετυμολογικά προέρχεται από το λατινικό ρήμα *colo, colui, cultus*, το οποίο σημαίνει «καλλιεργώ την γή». Στην σημασία του εμπεριέχει μια συνέχεια από πράξεις και γνώσεις οι οποίες εφαρμόζονται σε μια διάρκεια χρόνου - απαιτούν σωματικό κόπο, γνώση της φύσης και το ένστικτο της επιβίωσης, όπως και την ευαισθησία της συναναστροφής. Στις αρχές της ιστορίας, οι πρώτοι μετακινούμενοι πληθυσμοί ασχολούνταν με την κτηνοτροφία. Δεν διέθεταν ανεπτυγμένο πολιτισμό σε αντίθεση με τους εγκατεστημένους πληθυσμούς οι οποίοι ξεκίνησαν να δημιουργούν τους πρώτους πολιτισμούς.

Με το πέρασμα των αιώνων, αυτοί που για οικονομικούς λόγους εγκατέλειπαν την γενέτειρα γη τύχαιναν διαφορετικής υποδοχής από τους αυτόχθονες ανάλογα με τον τόπο προέλευσής τους και τις διαθέσεις τους – αν ήταν βάρβαροι, έμποροι, μέτοικοι, μετανάστες, κοσμοπολίτες.

2.2. Νομοθετική ρύθμιση της μετανάστευσης στα πλαίσια της ΕΕ

Με το έθνος κράτος στην εποχή της νεωτερικότητας εμφανίζεται η κατηγορία κινούμενων πληθυσμών υπό την έννοια μεταναστών. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η Ευρώπη γίνεται προορισμός για πολλούς ανθρώπους από την Αφρική, την Ασία και όλες τις πρώην αποικίες. Την δεκαετία του 1950 εμφανίζεται η ανάγκη εφαρμογής μιας νομοθετικής ρύθμισης και πολιτικής - κοινωνικής και οικονομικής - για την αντιμετώπιση του φαινομένου με τους καινούριους όρους που αναδύθηκαν στις μεταπολεμικές κοινωνίες. Μετά την επικύρωση της Συνθήκης της Γενεύης το 1921 και το 1951, οι μάζες των μεταναστών διαχωρίστηκαν σε άλλες δυο κατηγορίες – πολιτικοί πρόσφυγες και μετανάστες για οικονομικούς ή ανθρωπιστικούς λόγους.

Ως προς τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν σχετικά με τους μετανάστες, αναφέρονται ως αντιπροσωπευτικά, το Γερμανικό παράδειγμα της πολιτικής πολυπολιτισμικότητας και η Γαλλική πολιτική της αφομοίωσης. Ο Mishra παρατηρεί ότι σημαντική έλλειψη στην «[...] φιλελεύθερη πολυπολιτισμική θεωρία είναι οι θεωρίες περί τάξεως [...]», επειδή «[...] η πολυπολιτισμική θεωρία πρωταρχικά αναφέρεται σε πολιτικές ταυτότητας, δικαιώματα μειονοτήτων και τον τρόπο με τον οποίο το φιλελεύθερο έθνος-κράτος τις εφαρμόζει. [...] Οι σχέσεις τάξεων δεν είναι σχέσεις ταυτότητας, αλλά κυριαρχίας και αντίστασης». Το συμπέρασμά του είναι ότι «η πολυπολιτισμικότητα είναι είδος ιδεολογίας η οποία κρύβει το γεγονός ότι ο καπιταλισμός λειτουργεί με σκοπό να παράγει οικονομική και πολιτική ανισότητα». Η ομοιογένεια και η ενότητα αντικαθίστανται από πολιτισμικό διάλογο μέσα από τον οποίο αναγνωρίζονται οι ιδιαίτερες θέσεις αυτών που συμμετέχουν και κατανοείται η ύπαρξη «ημιτελούς γνώσης» για τη θέση του άλλου¹.

2.3. Η μετανάστευση στην Ελλάδα από τη Βουλγαρία

Η Ελλάδα, ως χώρα γειτονική με τη Βουλγαρία και κράτος με οικονομικές ευκαιρίες, έγινε ελκυστικός προορισμός για τους Βούλγαρους μετανάστες και μετανάστριες ειδικότερα. Έχει επίσης κάποιες αναγνωρίσιμες αναφορές από τους μετανάστες όπως οι ίδιοι επιχειρηματολογούν – «είναι Βαλκάνια, έχουμε κάτι το κοινό στην νοοτροπία, σε αντίθεση με τους δυτικο-ευρωπαϊκούς λαούς.» Στην Ελλάδα, σύμφωνα με έρευνες για το 2006, οι Βούλγαροι παρουσιάζουν το 5,6% από το σύνολο των μεταναστών το οποίο αριθμεί τους 1.110.000 ανθρώπους. Η Ελλάδα ξαφνικά βρέθηκε στη θέση να υποδεχτεί μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα ένα πλήθος ανθρώπων διαφόρων εθνικοτήτων. Σε στατιστική μελέτη δημοσιευμένη το Νοέμβριο του 2005 αναφέρεται ότι από την πλευρά της η Ελλάδα έχει το μεγαλύτερο ποσοστό αλλοδαπών που διαμένουν στην χώρα σε σύγκριση με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη². Σε έρευνα η οποία διεξήχθη ένα χρόνο νωρίτερα αναφέρεται ότι στην χώρα διαμένουν 672.584 νόμιμοι μετανάστες με την επισήμανση ότι ο αριθμός αυτός δεν είναι έγκυρος, εφόσον τα στοιχεία δεν είναι επαρκή. Εικάζεται ότι άλλοι τόσοι διαμένουν στην χώρα

¹ 13 Multiculturalism Vijay Mishra - ywct.oxfordjournals.org/cgi/content/abstract/12/1/180

² Νάντια Βασιλειάδου «Οι μετανάστες της διπλανής πόρτας» στην εφημερίδα «Ελευθεροτυπία - Κυριακάτικη» της 25 Σεπτεμβρίου 2005

χωρίς νόμιμη άδεια. Έτσι, ο συνολικός αριθμός των μεταναστών ποσοστιαία αναλογεί σε πάνω από 10% του πληθυσμού στη χώρα³.

2.4. Νέα μετανάστευση – η περίπτωση της Βουλγαρίας

Η νέα μετανάστευση διαφέρει ως προς τρία βασικά χαρακτηριστικά από την παλαιά: το ποικίλο μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων, τον αριθμό των γυναικών, ο οποίος διαρκώς αυξάνει σε κάποιες εθνικότητες και την ανοργάνωτη και συνεπώς ανεξέλεγκτη μορφή της. Η μετανάστευση από την Βουλγαρία μετά το έτος 1989 ερευνάται με τις παραμέτρους που υποδεικνύονται από τον δεύτερο τύπο.

Λόγω της κατάρρευσης του σοσιαλιστικού καθεστώτος στη Βουλγαρία, με την αποκρατικοποίηση του τομέα της βιομηχανίας με σκοπό το πέρασμα της χώρας στο καθεστώς της ελεύθερης αγοράς, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού βρέθηκε χωρίς εργασία ή με ανεπαρκή εισοδήματα – χαμηλά πληρωμένη εργασία⁴. Το ίδιο φαινόμενο παρουσιάστηκε, ως γνωστό, σε όλα τα υπόλοιπα κράτη της πρώην Ανατολικής Ευρώπης και έγινε η πρωταρχική αιτία για τη λεγόμενη *νέα μετανάστευση*⁵. Οι χώρες αποστολής εργατικού δυναμικού, όπως η Ελλάδα, μεταμορφώθηκαν σε χώρες υποδοχής, γεγονός το οποίο με το μέγεθος του αριθμού των εισερχόμενων - νόμιμα ή παράνομα - αλλοδαπών ξαφνικά προκάλεσε αναταραχή σε όλα τα επίπεδα της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της νέας μετανάστευσης είναι η έλλειψη κεντρικού μεταναστευτικού σχεδιασμού στις χώρες υποδοχής, όπως και η απροθυμία ανάπτυξης σχετικών νομικών ρυθμίσεων. Συνήθως, ο τρόπος εισόδου στη χώρα υποδοχής είναι παράνομος μέσω των λαθραίων κυκλωμάτων διακίνησης ανθρώπων τα οποία δημιουργήθηκαν και συντηρούνται ακόμα. Η δεύτερη διαφοροποίηση από την παλαιού τύπου μετανάστευση αφορά στην ποικιλία του μορφωτικού επιπέδου. Τέλος, μια τρίτη διαφορά είναι η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών συγκεκριμένων εθνικοτήτων (Λαφαζάνη: 701-2).

³ Ο.π.

⁴ Σύμφωνα με έρευνα του Ινστιτούτου οικονομίας της αγοράς «Κίνητρα και επιρροή της μετανάστευσης στα πρόθυρα και στα συμφραζόμενα της ένταξης στην ΕΕ», Open Society, Σόφια, η οποία διεξήχθη το 2005, η βασική αιτία για την μετανάστευση τα τελευταία πέντε χρόνια είναι οι χαμηλές αποδοχές και όχι η έλλειψη εργασίας.

⁵ Στο άρθρο της Δώρας Λαφαζάνη υπάρχει ως υποσημείωση στην σελ. 699 αναφορά στην βιβλιογραφία σχετική με το θέμα της νέας μετανάστευσης

Αυτό το νέο ρεύμα ανθρώπων πήρε γρήγορα απρόβλεπτες διαστάσεις με κατεύθυνσή προς τα ευρωπαϊκά κράτη. Η κορύφωση της «νέας μετανάστευσης» χρονολογείται στις αρχές της δεκαετίας του 1990, μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου, με ένα μεγάλο μέρος των μεταναστών να προέρχονται από πρώην σοσιαλιστικά κράτη. Η κατάρρευση του σοσιαλιστικού συστήματος έφερε ριζικές και ξαφνικές αλλαγές σε όλα τα επίπεδα της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής των κρατών με πρώην οικονομία κρατικού σχεδιασμού. Μία από τις συνέπειες της βαθιάς οικονομικής κρίσης στην χώρα ήταν η μαζική μετανάστευση. Κατόπιν, η Βουλγαρία εξελίχθηκε δυναμικά ως χώρα αποστολέας μεταναστών από το 1989, και ιδιαίτερα από το 1990, κατά την διάρκεια του δεύτερου μεγάλου κύματος αναχώρησης λόγω της οικονομικής κρίσης στη χώρα. Την ίδια περίοδο εντατικοποιήθηκε η εποχιακή μετανάστευση προς την Ελλάδα. Τα ανεπίσημα στοιχεία του Υπουργείου Εσωτερικών της Βουλγαρίας δείχνουν ότι εκείνη την περίοδο, προς την Ελλάδα, μετακινήθηκαν περίπου 33.000 Βούλγαροι πολίτες⁶.

2.5. Η αγορά εργασίας στην Ελλάδα

Οι μετανάστριες από τη Βουλγαρία, αριθμητικά, υπερβαίνουν αισθητά τους άνδρες. Το γεγονός αυτό, εξηγείται με το είδος της προσφοράς εργασίας στην χώρα. Οι άνδρες προερχόμενοι από τη Βουλγαρία δυσκολεύτηκαν να ενσωματωθούν στην αγορά λόγω του πλήθους εργατών από την Αλβανία, οι οποίοι ήδη από χρόνια είχαν καθιερωθεί στις οικοδομικές, αγροτικές και άλλες χειρονακτικές εργασίες⁷. Αντίθετα, οι γυναίκες μέσω φιλικών προσώπων ή παράνομα οργανωμένων δικτύων, με την άφιξή τους στην Ελλάδα εντάσσονται ευκολότερα στην αγορά εργασίας ως οικιακές βοηθοί, νοσοκόμες ηλικιωμένων και παιδιών με ειδικές ανάγκες. Οι μετανάστριες σε εσωτερικές δουλειές βρίσκονται συνήθως στη διάθεση του εργοδότη τους κατά τη διάρκεια όλου του εικοσιτετράωρου, με ένα ρεπό την εβδομάδα. Διαθέτοντας αρκετό χρόνο στην διάθεσή τους μετά την εκτέλεση των υποχρεώσεών τους - ελεύθερος χρόνος, χωρίς ευκαιρίες για ασχολίες εκτός σπιτιού - οι γυναίκες επιδίδονται σε έναν εσωτερικό μονόλογο, ο οποίος

⁶ Η Ε. Μάρκοβα επισημάνει ότι το πρώτο μεγάλο κύμα μεταναστών ξεκίνησε το 1989 με κατεύθυνση προς την Τουρκία, το δεύτερο – το 1990, με την παρατήρηση ότι το 90% από τους μετανάστες ήταν σε ηλικία εργασίας, λόγω του οποίου ο τύπος εκτιμάται ως οικονομική μετανάστευση. Το τρίτο κύμα – το 1991, είχε μικρότερη ένταση, αλλά συνεχίστηκε η μετανάστευση υψηλά εξειδικευμένων εργατών. *Ευγενία Μάρκοβα, Οι Βούλγαροι μετανάστες στην ελληνική αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία, στο Αθ. Μαρβάκη, Δ. Παράνογλου, Μ. Παύλου Μετανάστες στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2001, σελ. 248

⁷ ο.π. σελ. 355-358

μεταφέρεται στο χαρτί στην μορφή ποιημάτων, διηγημάτων και σε εξαιρετικές περιπτώσεις - μυθιστορημάτων. Εκεί, έχουν μια μοναδική ευκαιρία και εμπειρία να αντιμετωπίσουν τον εαυτό τους, τους άλλους, τον κόσμο. Αυτά τα ποιήματα στα οποία αποτυπώνονται οι επιθυμίες και οι φόβοι, η δέσμευση προς το παρελθόν και το παρόν των γυναικών από την Βουλγαρία οι οποίες εργάζονται στην Ελλάδα, είναι και το αντικείμενο της μελέτης αυτής.

2.6. Γενική παρουσίαση και σκοπός της έρευνας

2.6.1. Ερωτήματα και υποθέσεις

Με βασικό άξονα της εργασίας την ανθρωποκεντρική μελέτη της μεταναστευτικής εμπειρίας των γυναικών από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα λαμβάνοντας ως δείγμα τα γραπτά τους, τα οποία αντανακλούν την διάρθρωση των σχέσεων στο άμεσο κοινωνικό τους περιβάλλον, τίθεται ο προβληματισμός της ταυτότητας και της σύνθετης διαδικασίας της ταυτοποίησης. Μέσα από τα ποιήματα εκφράζονται οι ανησυχίες και οι επιθυμίες των γυναικών στα πλαίσια της νέας καθημερινότητας. Συγχρόνως, τα ποιήματα λειτουργούν ως σύμβολο αναγνωρίσιμο ως προς την μορφή και το περιεχόμενο το οποίο ανταποκρίνεται στις ανάγκες των αναγνωστών να ταυτιστούν και να συμπονέσουν. Η κατασκευή μιας αίσθησης ενότητας και του ανήκειν αποτελεί βασική προϋπόθεση για την προσαρμογή τους στο νέο περιβάλλον.

Το βασικό ερώτημα από το οποίο ξεκινάει η μελέτη είναι:

Πως αλλάζει η ταυτότητα και ποια τα σημεία ταυτοποίησης;

Τα επιμέρους ερωτήματα τα οποία θέτω για να δομήσω την απάντηση είναι:

- Σε τι συνίσταται η μεταναστευτική εμπειρία όπως μεταδίδεται από τα γραπτά των γυναικών;
- Πως ο τρόπος με τον οποίο θυμούνται το παρελθόν και τα πράγματα ή τους ανθρώπους με τους οποίους συνδέονται καθορίζουν στο παρόν τις σκέψεις για το μέλλον;

Τα εξής επιμέρους ερωτήματα βοήθησαν για τη δόμηση και την ανάπτυξη των αποτελεσμάτων:

- Ποιοι είναι οι παράμετροι μέσω των οποίων μπορεί να παρακολουθηθεί η μεταναστευτική εμπειρία των γυναικών από την Βουλγαρία;

- Πως θυμούνται το παρελθόν και με ποιο τρόπο το συνδέουν με ή το διακρίνουν από το παρόν τους;
- Πως οι γυναίκες αναπαριστούν τον εαυτό τους σε σχέση με τους άλλους στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία;
- Πως αποδέχονται ή αποστασιοποιούνται από την προβολή της εικόνας των άλλων γι' αυτούς;
- Ποια είναι τα κρυφά απευθυνόμενα θέματα;

2.6.2. Σκοπός της μελέτης

Η εργασία διαπραγματεύεται το θέμα της μεταναστευτικής εμπειρίας έτσι όπως μεταφέρεται στα γραπτά των ίδιων των μεταναστριών, όπως και τη μελέτη των ίδιων των γραπτών ως συμβολική μορφή του ευρύτερου σύγχρονου πολιτισμού που παράγεται στην επικράτεια της Ελλάδας. Ο σκοπός είναι η ανίχνευση των συγκρούσεων της ταυτότητας των γυναικών έτσι όπως προσδιορίζεται από τις ίδιες με την εικόνα που προβάλλουν και τους προβάλλεται στο νέο κοινωνικό πεδίο. Η ταυτότητα που τους αποδίδεται με την ταυτότητα που οι ίδιες αποδίδουν στον εαυτό τους στην περίπτωση των μεταναστών διαφέρουν. Αντί η μια να αλληλεπιδρά με την άλλη και να την επηρεάζει, η ταυτότητα που τους έχει αποδοθεί κυριαρχεί πάνω στην άλλη και ως συνέπεια στιγματίζει την αυτοπροσδιοριζόμενη ταυτότητα. Το θέμα της μεταναστευτικής εμπειρίας προκύπτει μέσα από την αντιμετώπιση του εαυτού ως κάποιον άλλο στο διαφορετικό εθνοπολιτισμικό πλαίσιο αναφοράς και μπορεί να παρατηρηθεί εντοπίζοντας τα πιο ευαίσθητα σημεία ταυτοποίησης των γυναικών μέσα από τα θέματα που επιλέγουν να θίξουν και τις ερμηνείες που δίνουν.

Η Donna Gabaccia στο *From the Other Side: Women, Gender, and Immigrant Life in the U.S., 1820-1990* (1994) διερευνά τις ομοιότητες και τις διαφορές στην εμπειρία των γυναικών και των ανδρών μεταναστών δίνοντας έμφαση στον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες έχουν συμβιβαστεί με την εθνική και μεταναστευτική τους ταυτότητα και επισημάνει την διαφορά ανάμεσα στην «κατανόηση των ανδρών και των γυναικών των κοινωνικών και πολιτισμικών υποκειμένων, των δυνατοτήτων και των ταμπού»

2.6.3. Το δείγμα

Τα κριτήρια επιλογής ήταν: 1. το είδος τεκμηρίωσης, 2. η κοινή εθνοπολιτισμική ταυτότητα των συγγραφέων και 3. το φύλο. Επέλεξα το είδος της ποίησης επειδή είδα ότι τα περισσότερα από τα έργα είναι γραμμένα σ' αυτή τη μορφή, οπότε την θεώρησα ως αντιπροσωπευτικό είδος έκφρασης από την πλευρά των γυναικών. Θεωρώ την ίδια την πράξη της συγγραφής ως μια μοναχική εμπειρία, ευκαιρία αποτύπωσης των προβληματισμών που ταράζουν την ηρεμία, αντιμετώπιση και εξωτερίκευση των εσωτερικών διχασμών και κατά συνέπεια ένα είδος ψυχικής θεραπείας. Η ρεαλιστική προσέγγιση και η κυριολεκτική απόδοση συνεισφέρουν στην άμεση κατανόηση από το αναγνωστικό κοινό το οποίο αποτελείται από τους ίδιους τους μετανάστες και στην συνέχεια στην ταυτοποίησή του με τα βιώματα των συγγραφέων. Ως δεύτερο κριτήριο επέλεξα την κοινή εθνοπολιτισμική ταυτότητα, κατανοώντας την σύμφωνα με τον προσδιορισμό του Γερμανού φιλόσοφου Χέρντερ σχετικά με τις βασικές συνιστώσες της κοινότητας όπως κοινή γλώσσα, έθιμα και ιστορία και συνεπώς τα κοινά χαρακτηριστικά στην ταυτότητα των μελών της κοινότητας. Το φύλο, επιλέχθηκε, επειδή με μερικές εξαιρέσεις, οι συγγραφείς των κειμένων είναι οικονομικές μετανάστριες. Οι γυναίκες από την Βουλγαρία όπως προαναφέρθηκε αποτελούν μεγαλύτερο ποσοστό από τους άνδρες της ίδιας εθνοπολιτισμικής ομάδας.

Ο προβληματισμός αναπτύσσεται λαμβάνοντας ως δείγμα 113 ποιήματα στο σύνολο γραμμένα από είκοσι οχτώ γυναίκες, τα οποία συμμετείχαν σε ένα διαγωνισμό που διοργάνωσε η βουλγαρόγλωσση εφημερίδα «Αθηναϊκά νέα». Ο διαγωνισμός διεξήχθη το έτος 2005 υπό τον γενικό τίτλο «Σε ξένη γη» με σκοπό την συγγραφή ποιημάτων και διηγημάτων από τα μέλη της μεταναστευτικής κοινότητας. Τα έργα δημοσιεύτηκαν εκτενώς στα τεύχη της εφημερίδας όσο διαρκούσε ο διαγωνισμός και την άνοιξη του 2006 αναμένεται η έκδοση δίτομης συλλογής με τα ποιήματα και μια ανθολογία με τα διηγήματα. Το αναγνωστικό κοινό της εφημερίδας, όπως και της μεταναστευτικής λογοτεχνίας, είναι τα μέλη της ίδιας κοινότητας.

2.6.4. Βασικές έννοιες

Μετανάστης – Ο ορισμός «μετανάστης εργάτης» αναφέρεται σε άτομο το οποίο πρόκειται να προσληφθεί, είναι ή θα προσληφθεί σε αμειβόμενη δραστηριότητα σε κράτος του οποίου δεν είναι πολίτης⁸. Επίσης σύμφωνα με τον ορισμό του ΟΗΕ του Άρθρου 1.1. (α) ο όρος «μετανάστης» «πρέπει να περιλαμβάνει όλες τις περιπτώσεις όταν ο άνθρωπος έχει πάρει την απόφαση για τη μετανάστευση ελεύθερα λόγω προσωπικών σκοπιμοτήτων και χωρίς την επέμβαση εξωτερικών παράγων, τα οποία τον έχουν εξαναγκάσει ή του έχουν επιβάλει να πάρει την απόφαση.»

Οι μετανάστες διαφέρουν από τους πρόσφυγες και τους αιτούντες άσυλο ως προς τις αιτίες φυγής από την πατρίδα τους και το νομικό τους καθεστώς στην χώρα υποδοχέα. Οι μετανάστες αναζητούν καλύτερες συνθήκες ζωής, ευκαιρίες για εργασία. Όπως εύλογα επισήμανε η Μάγια Ζύριχ στη διάλεξη κατά την παρουσίαση του βιβλίου «Η Ελλάδα της Μετανάστευσης: κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη»: Σχετικά με την αντιμετώπιση των μεταναστών από την πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού εκτιμάται ότι, μέσω των ΜΜΕ, έχει επιβληθεί στην ελληνική κοινωνία η εικόνα του μετανάστη ως άτομο το οποίο είτε αντιμετωπίζει προβλήματα είτε δημιουργεί προβλήματα. «Ο μετανάστης παρουσιάζεται από τα ΜΜΕ», τα οποία έχουν αποφασιστικό ρόλο στην διαμόρφωση του κυρίαρχης γνώμης σχετικά με τους μετανάστες (Lalioti: 448), «είτε ως πρόβλημα – εγκληματίας, παράνομος κτλ., είτε ως άτομο με προβλήματα που προκαλεί αισθήματα συμπόνιας.»⁹ Δεν έχει καμία άλλη συμμετοχή στα κοινά εκτός από αυτή, που είναι κατά βάση παθητική. Τη θέση αυτή υποστηρίζει η μελέτη της Βασιλικής Λαλιώτη για την παρουσίαση των μεταναστών στις φωτογραφίες της τοπικής εφημερίδας «Θεσσαλίας»¹⁰.

⁸ Ο ορισμός του «μετανάστη» σύμφωνα με την Διεθνή Συνθήκη της ΟΗΕ για την προστασία των δικαιωμάτων όλων των μεταναστών εργατών και των μελών των οικογενειών τους (Άρθρο 2, παράγραφο 1), η οποία υιοθετήθηκε από την Γενική Συνέλευση με απόφαση 45/158 στις 18 Δεκεμβρίου 1990. http://portal.unesco.org/shs/en/ev.php-RL_ID=3020&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

⁹ Από την ομιλία της Μάγιας Ζύριχ – διδάκτωρ πολιτικών επιστημών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, κατά τη διάρκεια της παρουσίασης του βιβλίου *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης: κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Σειρά ΚΕΜΟ, Εκδόσεις Κριτική, 2004 - στις 18 Ιανουαρίου 2006.

¹⁰ Η Λαλιώτη αναφέρεται στην δημιουργία του «ιδανικού μετανάστη» ως: «1) Άνδρας σε ηλικία 20-30, 2) Παράνομος, 3) Πάντα σε δημόσιο χώρο, 4) ποτέ δεν είναι μόνος του, αλλά με ομάδα συμπατριωτών, 5) πάντα είναι ξαπλωμένος ή καθισμένος στο έδαφος, 6) πάντα φαίνεται κουρασμένος, εξαντλημένος, απελπισμένος» (Lalioti: 442-3)

Δηλαδή, σύμφωνα με την άποψη που προβάλλεται από τα ΜΜΕ η διάθεση και η συμπεριφορά απέναντί του από τον τοπικό πληθυσμό εκφράζεται κυρίως είτε με λύπηση είτε με φόβο. Ο ίδιος ο μετανάστης είναι στιγματισμένος εξ αρχής από τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιεί τα όνειρά του – με την αρχική εγκατάλειψη. Ο ίδιος πρωταρχικά εγκαταλείπει τον τόπο του και τα πρόσωπα με τα οποία είναι δεμένος, το οποίο συχνά βιώνεται ως θάνατος σύμφωνα με την ψυχανάλυση. Αργότερα, αυτή η φυγή και η απώλεια βιώνονται από τους μετανάστες με τύψεις, ντροπή και επιθυμία επιστροφής - επιστροφής στον τόπο ή επιστροφής στον χρόνο. Όπως προτείνει η Τζούλια Κρίστεβα καταλαμβάνονται από τη νοσταλγία για την «επικράτεια του κάποτε».

Εμπειρία – συνεχής διαδικασία μέσω της οποίας το υποκείμενο κατασκευάζεται σημειωτικά και ιστορικά. Η κατασκευή της εμπειρίας ερμηνεύεται από τις φεμινίστριες θεωρητικούς όχι μόνο ως παθητική αλλά και ως δυναμική διαδικασία – είναι κάτι που από την πλευρά του επίσης κατασκευάζει¹¹.

Κοινότητα και κοινωνία – Ο ρομαντικός Γερμανός φιλόσοφος Χέρντερ εισάγει τον όρο *Gemeinschaft*, βασικός στην σύλληψή του, για τη διαμόρφωση του νεωτερικού έθνους – κράτους. Αυτή η ρομαντική αντίληψη της κοινότητας βασίζεται στην κοινή γενέθλια γλώσσα, τα ιδιαίτερα ήθη και έθιμα και την ιστορία των μελών που ανήκουν σ' αυτήν. Ο Μπένεντικτ Άντερσον, τρεις αιώνες μετά τον Χέρντερ, υποστηρίζει ότι κάθε κοινότητα εκτός από αυτή η οποία αποτελείται από τους κατοίκους ενός χωριού είναι φαντασιακή. Μια κοσμοπολίτικη λογική η οποία εντάσει στον ορισμό της το έθνος, χωρίς όμως την μεταφυσική σημασία την οποία του προσδίδει ο Χέρντερ και εναντιώνεται στην ατομικιστική προσέγγιση του Άντερσον είναι ένα έθνος χωρίς εθνικισμό, μια κοινωνία η οποία θα στηρίζεται στην αρχική αποδοχή του ξένου ως αυτή που προτείνει η Τζούλια Κρίστεβα ως εναλλακτική οπτική.

Ταυτότητα – το ζήτημα της ταυτότητας έρχεται στην επιφάνεια όταν διακινδυνεύει από τον άλλο ή έρχεται αντιμέτωπη με αυτόν. Ακριβώς αυτό συμβαίνει κατά τη διάρκεια της μετανάστευσης και η «κατηγορική εμπέδωση της ταυτότητας»¹² γίνεται ορατή ή και παίρνει μορφή. Το άτομο, φορτισμένο από την απειλή της απώλειας και την δυνατότητα του κέρδους στην κατάσταση της «μετανάστευσης», ιδανικό πεδίο

¹¹ Teresa de Laurentis, *Semiotics and experience* στο *Schleifer, Ronald, Robert con Davis, Contemporary Literary Criticism*, Longman 1998, σελ. 253-319

¹² Τσάρος Τέηλορ, *Πολυπολιτισμικότητα*, εκδ. ΠΟΛΙΣ 1987, σελ.

για την εξερεύνηση της ταυτότητας. Η δόμηση και η λειτουργία της ορίζονται βάσει των χαρακτηριστικών της κοινότητας. Η θεσμική της απόσταση περιέχει την έννοια της υπηκοότητας με τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα τα οποία απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη ενός κράτους. Ο τρόπος με τον οποίο κατασκευάζει κανείς την επιθυμία και συλλαμβάνει τον θάνατο στοιχειώνει τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται η ταυτότητα¹³. Η γνώση της επιθυμίας για το ανθρώπινο ον στο θεσμικό σύστημα αναστέλλεται, δημιουργούνται κίνητρα τα οποία είναι αόριστα και μη-κατανοητά όπως το αίτημα της ελευθερίας και ο φόβος απέναντι στον άλλο.

Τα ποιήματα ως τεκμήρια της ίδιας της εμπειρίας του γράφειν, όντας σε κατάσταση μετανάστευσης, μαρτυρούν πολλά για την αντίληψη του εαυτού ως προς τον τόπο και τον χρόνο. Κατά τη διάρκεια της επικράτειας της νύχτας συμβαίνει η πράξη της συγγραφής η οποία άμεσα αποτυπώνει τα σημεία της ετερότητας για να βυθιστεί στην περιγραφή της μελαγχολίας, της νοσταλγίας, της αναπόλησης του παρελθόντος. Η πρόκληση της μετανάστευσης είναι μια αμφίσημη και ευμετάβλητη κατάσταση και η ίδια η μετανάστευση παρομοιάζεται με τη συσκότιση.

¹³ Cornel West "A matter of life and death" στο "The Identity in Question" – edited by John Rajchman, Routledge, New York & London, 1995, σελ. 15-19

3. Διερεύνηση του πεδίου

Τα στοιχεία τα οποία αναφέρω σχετικά με το είδος της εργασίας την οποία εκτελούν οι μετανάστες από την Βουλγαρία στην Ελλάδα, το μορφωτικό τους επίπεδο και τη συμμετοχή τους σε μια κοινότητα θα τα χρησιμοποιήσω παρακάτω για να αναδείξω την σημασία της λογοτεχνικής δραστηριότητας από την πλευρά τους. Μέσα από τη μελέτη των αναπαραστάσεων στα συγγράμματά τους, θα διερευνήσω το θέμα της εργασίας, της συμμετοχής στα κοινά και της παρουσίας ή απουσίας της αίσθησης του ανήκειν στις γυναίκες εντός του κοινωνικού περιβάλλοντος.

Στην Ελλάδα την τελευταία εικοσαετία συνυπάρχουν μαζί πολλές εθνικότητες, κάποιες από τις οποίες είναι οργανωμένες σε κοινότητες, όπως οι Φιλιππινέζοι, οι Πολωνοί κ.α.. Προσπάθειες για την διοργάνωση βουλγάρικης κοινότητας η οποία να ασχολείται με την ενημέρωση σχετικά με θέματα νομικά και εργασιακά, ένταξης στην ελληνική κοινωνία μέσω της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, διοργάνωσης πολιτιστικών εκδηλώσεων, έχουν γίνει. Οι προσπάθειες αυτές χαρακτηρίζονται από την έλλειψη μιας κεντρικής οργάνωσης, είναι διεσπαρμένες, ανεξάρτητες η μία από την άλλη και σύμφωνα με τα ανεπίσημα στοιχεία με έδρες στην Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Ρόδο και Χανιά – Κρήτης. Η τοπικές εκδηλώσεις ενδιαφέροντος διοργάνωσης των Βούλγαρων αποδεικνύουν την ανάγκη τους για κοινωνικοποίηση και φανερώνουν την ανθρωπογεωγραφία της συγκεκριμένης μεταναστευτικής ομάδας και την συγκέντρωση μεγαλύτερου μέρους της στις άνω περιοχές.

Μέχρι στιγμής δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για τον αριθμό των Βουλγάρων μεταναστών στην Ελλάδα συνολικά. Η δυσκολία στην συλλογή στοιχείων εξηγείται από το γεγονός ότι κάποιοι από αυτούς έρχονται ως εποχιακοί εργάτες και αργότερα μετά την λήξη της νόμιμης άδειας παραμονής μένουν παράνομα στην χώρα ή είναι εξ αρχής παράνομοι. Έτσι, είναι δύσκολο να γίνει υπολογισμός του αριθμού των μεταναστών και της διάρκειας παραμονής τους. Στην ελληνική αγορά εργασίας οι γυναίκες από τη Βουλγαρία εργάζονται ως επί το πλείστον σε σπίτια, φροντίζοντας ηλικιωμένους ή παιδιά και ως οικιακές βοηθοί. Όπως προαναφέρθηκε το μορφωτικό επίπεδο ποικίλλει, όπως και τα επαγγέλματα στα οποία ήταν ειδικευμένοι οι μετανάστες πριν την άφιξή τους στην Ελλάδα.

Η ηλικία των γυναικών από την Βουλγαρία κυμαίνεται ανάμεσα στα 40 με 70 χρόνια, συνήθως μόνες τους – είτε αδέσμευτες είτε με οικογένεια, παιδιά και γονείς, που όμως έχει παραμείνει στη Βουλγαρία.

Η μελέτη δίνει έμφαση στον τρόπο που ανακαλύπτεται η μεταναστευτική εμπειρία μέσα από την διερεύνηση των σημείων ταυτοποίησης των γυναικών χρονολογικά και τοπογραφικά. Κάποια από αυτά τα σημεία εμφανίζεται να σχετίζονται με ιστορικά γεγονότα και εθνοπολιτισμικές σταθερές. Υπάρχουν κοινά στοιχεία σχετικά με τον τρόπο σύλληψης της ιστορικής μνήμης, τα οποία αναφέρονται για να αποσαφηνιστεί το κοινωνικό-πολιτιστικό περιβάλλον του παρελθόντος τους στη Βουλγαρία και εμφανίζονται στα ποιήματα υπό την μορφή αναμνήσεων ή ως άμεσες επιρροές πάνω στον τρόπο με τον οποίο αναφέρονται στο παρελθόν ως χρόνο και τόπο και στο ύφος της συγγραφής των ποιημάτων.

Ως σημείωση χρήσιμη για την περαιτέρω ανάπτυξη θα χρησιμοποιήσω την πληροφορία η οποία δίνει μια μελέτη σχετικά με την ιστορική συνείδηση στους Σέρβους μέσα από τα σχολικά βιβλία ιστορίας, όπου συμπεραίνεται ότι τα γεγονότα παρουσιάζονται ως μια σειρά δεινοπαθημάτων. Απομονωμένη από διαφορετικά ιστορικά συμφραζόμενα, η ιστορία της Σερβίας παρουσιάζεται ως συνάθροιση από τραυματικά γεγονότα, τα οποία έσπρωχναν τους ανθρώπους να αναζητήσουν απελευθέρωση με την ρητορική ότι χωρίς την θυσία του εαυτού δεν υπάρχει ελευθερία. Συνεχίζοντας την ανάπτυξη του θέματος για την παρουσίαση της ιστορίας, το γενικό μήνυμα φέρει την αντίληψη ότι τα δεινά, η φτώχεια, και η προσφυγή πρέπει να ληφθούν ως ιστορική αναγκαιότητα και εγγύηση για ένα ευτυχισμένο μέλλον. «Παραδείγματα ηρωισμού συγκεκριμένων προσωπικοτήτων και αυτοθυσίας παίζουν μεγάλο ρόλο στην ιστορική μνήμη των Σέρβων. Η ιδέα για τον άνθρωπο-θύμα έχει και άλλη διάσταση. Μ' αυτήν την θυσία γίνεται ιδανικό στερεότυπο συμπεριφοράς [...]. Εάν η ιστορία παρουσιαζόταν από διαφορετικές οπτικές γωνίες, οι μαθητές θα μάθαιναν ότι τα ιστορικά γεγονότα δεν ήταν καθορισμένα, ότι υπήρχε η δυνατότητα διαφορετικών λύσεων, ώστε οι προσωπικότητες, η ελίτ, διάφορες ομάδες ακόμα και ολόκληρη η κοινωνία θα είχε την ευθύνη για τις ιστορικές επιλογές. Αντίθετα, τα σχολικά βιβλία ιστορίας των Σέρβων προτείνουν το

αναπόφευκτο ως δύναμη που κινεί την ιστορία, η οποία γίνεται ένα με τη μοίρα την οποία οι άνθρωποι μπορούν μόνο να αποδεχτούν.»¹⁴

Αναφέρομαι στη σηματοδότηση του Μπουρντιέ στην έννοια της έξης και τη σημασία που ο ίδιος προσδίδει στην εκπαίδευση, όπως και στη μελέτη της Dubravka Stojanovitch για την κατασκευή ιστορικής συνείδησης μέσω των σχολικών βιβλίων, επειδή οι δυο θεωρήσεις ανταποκρίνονται στην ανάγκη να παρουσιαστεί η εμπειρία των γυναικών άμεσα συνδεδεμένη με τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιες σημασιοδοτούν αυτή την εμπειρία από την προοπτική του «μετανάστη» στο νέο κοινωνικό περιβάλλον.

3.1. Προσεγγίσεις της λογοτεχνίας των μεταναστών

Η προσέγγιση της Ελένης Κάππα στην ανάγνωση της αλβανικής ποίησης γραμμένης στην Ελλάδα στηρίζεται στο μοντέλο της «νέας κοινωνιολογίας» όπου τα γραπτά ως συμβολικές μορφές αντικατοπτρίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές δομές και τις συμβολικές σχέσεις εξουσίας και υποτέλειας¹⁵. Οι σχέσεις «κυρίων και δούλων» αντίστοιχα εξετάζονται «υπό το πρίσμα της ιστορίας και της φυσιολογίας» κατά τον Νίτσε, ο οποίος τις αντιμετωπίζει ως συγκρουσιακή σχέση δυο δυνάμεων.

Το ζητούμενο είναι ο εντοπισμός εκείνων των σημείων, όπου αναδύεται η ανάγκη για ανασχηματισμού των εθνικών ορισμών της ταυτότητας των γυναικών για να συνυπάρξουν στο νέο περιβάλλον. Όταν αναφέρομαι στην λογοτεχνία που παράγουν ως συμβολικό προϊόν δεν το απομονώνω από το πεδίο στο οποίο έχει παραχθεί – στην δεδομένη περίπτωση στην επικράτεια της Ελλάδας υπό τις συνθήκες της μετανάστευσης σε μια κοινωνία με δικό της κοινωνικό, ιστορικό και θρησκευτικό πεδίο, το οποίο από την πλευρά του ανασχηματίζεται με την παρουσία των μεταναστών.

Στο έθνος-κράτος υπάρχει πολιτιστική ανισορροπία ανάμεσα σ'αυτούς (μια ή δυο κοινότητες) των οποίων η ιστορία είναι θεμελιώδης για το έθνος και αυτούς που έχουν έρθει μεταγενέστερα. Η παρουσία των τελευταίων, ακόμα και αν είναι ισότιμοι πολίτες, θα αποκτήσει πιθανόν την ίδια υπόσταση - με όρους μιας εθνικής ρητορικής – αναδρομικά, τότε μόνο που οι δικές τους αταίριαστες αφηγήσεις ενσωματωθούν στη

¹⁴ Dubravka Stojanovitch, "Construction of Historical Consciousness" στο τόμο *Balkan Identities – Nation and Memory* με επιμελητή τη Maria Todorova, Hurst and Company, London, 2004, σελ. 327-339

¹⁵ Ελένη Κάππα – Καρασαββίδου, «Η αλβανική ποίηση στην Ελλάδα: "Αναγνώσεις της εξορίας" ή "Στα χάνια τ'ουρανού"» στο περιοδικό «Θέματα λογοτεχνίας», τεύχος 28/2005, εκδ. Γκοβόστη, σελ. 152-159

θεμελιώδη εθνική αφήγηση. Τότε, υπάρχει προϋπόθεση για την αναγνώριση του άλλου με το πέρασμα του χρόνου ως συμμετέχων στην ιστορική αφήγηση του τόπου. Η αποτυχία αναγνώρισης αυτού του γεγονότος οδηγεί σε ιδεαλιστικές ή ρομαντικές θεωρίες πολυπολιτισμικότητας σύμφωνα με τον Vijay Mishra, ο οποίος σχολιάζει την έννοια της πολυπολιτισμικότητας όπως την αποτυπώνει ο Τσάρλς Τέηλορ στο ομώνυμο δοκίμιο θέτοντας το ζήτημα της υιοθέτησης μιας πολιτικής της αναγνώρισης¹⁶.

Η λογοτεχνία που γράφεται από τις μετανάστριες και δημοσιεύεται στον εβδομαδιαίο τύπο, δηλώνει την έκφραση της υπαρξιακής ανησυχίας, την ανάγκη μιας αυτοβιογραφικής εξομολόγησης και τεκμηρίωσης της εμπειρίας τους και αποκαλύπτει τον φόβο απέναντι στη λήθη. Στο νέο κοινωνικό πεδίο, αυτές έχουν την ιδιότητα της μετανάστριας. Με την αποδοχή αυτού του ρόλου και την ταύτιση μαζί του, συμπεριφέρονται ως τέτοιες στην καθημερινότητα. Δηλαδή, στις συναλλαγές με τους άλλους έχουν εθελοντικά στερήσει τον εαυτό τους από το κεφάλαιο που κατείχαν στο παρελθόν και αναδημιουργώντας μια νέα ιστορία στον καινούργιο τους τόπο. Εγκαταλείποντας, επιβεβλημένα ή εθελοντικά, τις καθημερινές τους συνήθειες και τον τρόπο ζωής, έρχονται αντιμέτωπες με ένα περιβάλλον χωρίς γνώριμες γι' αυτές αναφορές. Η συγγραφή ποιημάτων, αφηγημάτων και οποιουδήποτε άλλου είδους γραπτού λόγου—επιστολές, μυθιστορήματα, αφιερώματα κ.τ.λ., αποτελεί το μέσο να διατηρήσουν και εξασκήσουν την μητρική γλώσσα η οποία φθίνει και να αποστασιοποιηθούν από τον εαυτό τους ώστε να αντικειμενοποιήσουν την εμπειρία τους.

Όπως αναφέρεται σε μελέτη για τους συγγραφείς τούρκικης καταγωγής στην Ολλανδία, το πρώτο στάδιο στην συγγραφή λογοτεχνίας από τους μετανάστες είναι η ανάπτυξη θεμάτων από την καθημερινή τους ζωή βαθιά συναισθηματικά και με ύφος εξομολογητικό. Η παρούσα μελέτη δεν στηρίζεται σε φιλολογικά κριτήρια, αλλά σκοπεύει να υιοθετήσει κάποιες έννοιες από τις επιστήμες της κοινωνιολογίας, ψυχανάλυσης και ιστορίας, εξελίσσοντάς τις σε ένα πείραμα για την προσέγγιση της εμπειρίας της μετανάστευσης από την άποψη της γυναίκας μέσης ηλικίας με εθνοπολιτισμική ταυτότητα από την Βουλγαρία μέσα από την λογοτεχνική της έκφραση.

¹⁶ 13 Multiculturalism - Vijay Mishra

Εάν η αφηγηματική λογοτεχνία έχει ανάγκη από την παρουσίαση και την επίλυση μιας σύγκρουσης, τότε οι συγκρούσεις που εμπεριέχονται στην μεταναστευτική ζωή – η πάλι με την φτώχεια, οι συχνά πλασματικές ελπίδες των προσφύγων, η σύγκρουση των διαφορετικών κουλτούρων, η πρόσκαιρη ύπαρξη του παράνομου μετανάστη και η αμφίσημη αποδοχή από την νέα κοινωνία – προσφέρονται για την λογοτεχνική τους αναπαράσταση.

Οι φορμαλιστές πρώτοι δίνουν έμφαση στην έννοια του «οστρανένιε» κατά την συγγραφή λογοτεχνίας, η οποία μεταφράζεται ως αποξένωση ή αποστασιοποίηση, δηλαδή έμφαση στην οπτική του συγγραφέα ως προς την μορφή, τη φόρμα του κειμένου. Αλλά ο φορμαλισμός ως ρεύμα φέρει άλλου είδους ερωτήματα από αυτά στα οποία εστιάζει η προσέγγιση για τη λογοτεχνία της εξορίας.

Μέσα στους αιώνες πολλοί συγγραφείς για διάφορους λόγους, καταφεύγουν στην αυτοεξορία για να δημιουργήσουν ή δημιουργούνται μέσα από την εξορία ως τέτοιοι. Ο Έντουαρντ Σαϊντ αντιπαραθέτει την προσέγγιση του Robert Hughes για την κουλτούρα η οποία παράγεται από την λογοτεχνία των αφροαμερικανών στην Αμερική την οποία ο Hughes υποτιμητικά αποκαλεί «culture of complaint» με την θεώρηση της Toni Morrison η οποία δίνει έμφαση στην κοινωνική συνθήκη για να επιχειρήσει την υποστήριξη της ένταξης και της απομνημόνευσης αυτών των συγγραφέων¹⁷. Στη συνέχεια ο Σαϊντ αντιπαραθέτει τον εθνικισμό με την εξορία βασιζόμενος στην κοινωνιολογική προσέγγιση του Μπουρντιέ με παράμετρο την έννοια της έξης (habitus) ως το ομοιογενές μείγμα από πρακτικές σε αλληλεπίδραση με την κατοίκηση σε κάποιο μέρος (inhabitation). Αναπτύσσοντας από αυτή την οπτική τη σημασία της εξορίας σε αντίθεση με τον εθνικισμό, καταλήγει ότι η εξορία είναι η εξ αρχής χωρίς συνέχεια κατάσταση της ύπαρξης – οι πρόσφυγες, οι ξεριζωμένοι είναι αποκομμένοι από την γή και το παρελθόν. Συνεπώς, η ζωή στην εξορία είναι ζωή έξω από την τάξη της έξης και ο ξεριζωμένος δεν είναι ποτέ σε κατάσταση ικανοποίησης, γαλήνης ή ασφάλειας. Χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας γραμμένης στην εξορία είναι οι υπερβολές, η μελαγχολία, η νοσταλγία. Ωστόσο, η οπτική του ξένου προς όλο τον κόσμο του δίνει δυνατότητα για την αναπαράσταση του κόσμου με πρωτοτυπία.

¹⁷ Said, *Edward Reflections on exile and other essays*, Harvard University Press 2000, σελ. 173-187

Στις σπουδές της αγγλόφωνης λογοτεχνίας των μειονοτήτων, ο όρος «committed literature» συχνά χρησιμοποιείται για να αναδείξει την πρόθεση του συγγραφέα να προκαλέσει κοινωνική αλλαγή. Ο πληθυσμός-υποδοχέας ο οποίος είναι συχνά προκατειλημμένος ως προς την παρουσία του επισκέπτη-εργάτη, θεωρείται ότι πρέπει να ευαισθητοποιηθεί σε σχέση με την δοκιμασία την οποία αποτελεί η μεταναστευτική εμπειρία. Στα γερμανικά, η έκφραση *Betroffenheitsliteratur*, η οποία μεταφράζεται στα αγγλικά ως «Literature of compassion» ή «Literature of afflicted»¹⁸, είναι γνωστή ως όρος για τις δημοσιεύσεις των οικονομικών μεταναστών οι οποίοι επιζητούν να δημιουργήσουν συμπάθεια (*Betroffenheit*) στον αναγνώστη για εκείνους που έχουν υποστεί (*die Betroffenen*) πολιτική και οικονομική ανομία/αδικία. Σύμφωνα με μελέτη πάνω στην τουρκική λογοτεχνική παρουσία στην Ολλανδία η αξία αυτής της παρουσίας βρίσκεται στην προβολή ομοιογενών ομάδων ανθρώπων τις οποίες η αριθμητικά κυρίαρχη ομάδα μπορεί να μην γνωρίζει. Ωστόσο, η έκφραση «Literature of compassion» είναι επιφορτισμένη αρνητικά και συνδέεται συνειρμικά με γράψιμο, το οποίο βρίθεται από οίκτο για τον εαυτό. Η επικρατούσα άποψη των φιλολόγων είναι ότι με την λογοτεχνία τους οι μετανάστες κάνουν κάτι παραπάνω από το να μεμψιμοιρούν για την κατάσταση στην οποία βρίσκονται. Η συναισθηματικότητα αντικαθιστά την ποιοτική αφήγηση με την ανάκληση ακραίων περιπτώσεων αδικίας και καταπίεσης για να εξασφαλιστεί η συμπάθεια του αναγνώστη – γεγονός το οποίο ο Graeme Dunphy στηρίζει ότι ισχύει στις περιπτώσεις κακής λογοτεχνίας μεταναστών.¹⁹

Η αξίωση της αναγνώρισης της ιδιαίτερης κουλτούρας ή της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας, έχει πολιτική διάσταση και αυτή η ανάγκη αποτελεί μια από τις κύριες δυνάμεις της πολιτικής-των εθνικιστικών κινημάτων²⁰. Το παράδειγμα το οποίο προτείνει ο Dunphy αφορά την δημοσίευση των γραπτών Τούρκων μεταναστών στα ολλανδικά όπου υπονοείται αξίωση αναγνώρισης από την κυρίαρχη εθνοπολιτισμική ομάδα της ισοδύναμης αξίας του συμβολικού κεφαλαίου της μειοψηφούσας εθνοπολιτισμικής ομάδας. Συγκεκριμένα, όπως αναπτύσσει στην έρευνα του ο Dunphy, εάν κάποιος Τούρκος συγγραφέας επιλέξει να δημοσιεύσει στα ολλανδικά γραπτά με θέματα

¹⁸ Απόδοση στα Ελληνικά των όρων «Literature of compassion» και «Literature of afflicted» αντίστοιχα «λογοτεχνία της κατανόησης» και «λογοτεχνία των μη-προνομιούχων».

¹⁹ Graeme Dunphy, «Migrant, emigrant, immigrant. Recent developments in Turkish-Dutch literature», *Universität Regensburg, Regensburg*

²⁰ Τσάρλς Τέηλορ

μετανάστευσης, η πράξη αυτή γίνεται για να ζητήσει από την κοινωνία-υποδοχέα να δείξει μεγαλύτερη συναίσθηση για τους λόγους για τους οποίους υπάρχουν οι μετανάστες εργάτες, το είδος των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν και τις αιτίες της διαφορετικότητάς τους. Η εισαγωγή του στο χώρο του συμβολικού κεφαλαίου της κοινωνίας – ένα πεδίο το οποίο δεν συμβαδίζει με τον φορτισμένο υπονομευτικά ρόλο του μετανάστη και τις ιδιότητες που προκύπτουν από αυτόν, μπορεί να ερμηνευτεί από ως προπαγάνδα. «Συνήθως, η ίδια η μεταναστευτική κοινότητα αποτελεί το αναγνωστικό κοινό, και η αντίληψη για την δική τους αίσθηση της ταυτότητας είναι εξίσου σημαντικό στοιχείο στο σκοπό του συγγραφέα. Για το πρωταρχικό στάδιο της λογοτεχνίας του επισκέπτη-εργαζόμενου είναι χαρακτηριστική η μορφή του εν λόγω θέματος όπως και του διηγήματος»²¹.

Μια διαφορετική προοπτική στα ποιήματα δίνει ο συσχετισμός τους με τα τραγούδια και τις ιστορίες τις οποίες δημιουργούσαν οι εργάτες κατά την διάρκεια της εργασίας τους. Η διαδικασία της δημιουργίας των τραγουδιών ήταν διαφορετική – λόγω της απαίτησης συνεχόμενων αυτοματοποιημένων κινήσεων οι εργάτες είχαν την ανάγκη να ξεφύγουν νοητικά και να ενεργοποιηθούν, να περάσουν οι ώρες της εργασίας πιο ανθρώπινα και ευχάριστα, έφτιαχναν τον ρυθμό από τις επαναλαμβανόμενες κινήσεις. Οι γυναίκες όντας κλεισμένες στο σπίτι, συχνά χωρίς επαφές με άλλους ανθρώπους εκτός από τους εργοδότες τους, έχουν την ανάγκη να επικοινωνήσουν την σκέψη τους, να συμμεριστούν την εμπειρία με άλλους σε παρόμοια κατάσταση μέσα από την συγγραφή λογοτεχνικών κειμένων ή την ζωγραφική. Στα ποιήματα συναντιέται η ταυτοποίηση της συγγραφέως με «ρομπότ» σε σχέση με τις καθημερινές πράξεις της.

²¹ Graeme Dunphy, "Migrant, emigrant, immigrant. Recent developments in Turkish-Dutch literature", *Universität Regensburg, Regensburg*

4. Θεωρητικό πλαίσιο

Η Τζούλια Κρίστεβα προτείνει διεξοδική φιλοσοφική ανάλυση της ξενότητας και της ιδέας του έθνους χωρίς εθνικισμό σε δυο διαφορετικά δοκίμιά της. Σε πρώτο επίπεδο διαρθρώνει τους παραμέτρους που περιέχονται στην έννοια της ξενότητας για να περάσει στη συνέχεια σε αναδρομική ανασκόπηση στις αλλαγές στην σημασιοδότηση της ξενότητας κατά τις διάφορες περιόδους της δυτικής ιστορίας, δηλαδή από την αρχική αναγνώριση στο πρόσωπο της Ιώς ως πρώτη ξένη, στη συνέχεια των προγόνων της – των Δαναΐδων οι οποίες έσπασαν τους ενδογαμικούς δεσμούς και έγιναν ξένες ως προς τους μελλοντικούς τους άνδρες μέχρι την εισαγωγή από τον Φρόϋντ του όρου “unheimlich” που είναι η ανησυχητική ξενότητα. Από την άλλη πλευρά ο Μπένεντικτ Άντερσον ως θεωρητικός του εθνικισμού συλλαμβάνει το έθνος ως φαντασιακή κοινότητα και υποστηρίζει ότι οι ενωτικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη ενός έθνους στην νεωτερική εποχή στηρίζονται σε φαντασιακούς δεσμούς μέσα σε οριοθετημένη και κυρίαρχη επικράτεια.

Το έθνος

Ο Άντερσον εξετάζει τα εμβλήματα του έθνους για να δείξει τον μηχανισμό με τον οποίο οικοδομείται η εθνική συνείδηση των μελών του έθνους κράτους στη νεωτερικότητα. Για να υποστηρίξει τη θέση του ότι τα έθνη είναι φαντασιακές κοινότητες ξεκινάει από τέσσερις σταθερές παραμέτρους. Ως πρώτο επιχείρημα εξάγει το γεγονός ότι κανένα μέλος δεν θα γνωρίσει ποτέ όλα τα υπόλοιπα μέλη που ανήκουν στο ίδιο έθνος. Στην συνέχεια προσθέτει τη σύλληψη του έθνους ως οριοθετημένο σε σύνορα, πέρα από τα οποία βρίσκονται και άλλα έθνη. Ως τρίτη παράμετρος εξετάζει την ελευθερία εγγυημένη από την κυριαρχία του έθνους και, τελευταία, υποστηρίζει ότι ανεξάρτητα από την ανισότητα και την εκμετάλλευση που κυριαρχούν σε κάθε κοινότητα το έθνος νοείται ως οριζόντια συντροφική σχέση. Όπως δηλώνει ο ίδιος η πρωταρχική αιτία της μελέτης του ήταν η εξερεύνηση των παραγόντων που συνέβαλλαν στην δημιουργία της προδιάθεσης αυτοθυσίας από την πλευρά των μελών του έθνους σε συνθήκες απειλής της κυριαρχίας του και η αντίληψη αυτής της πράξης ως υπέρτατη αξία. Ο Άντερσον αφοσιώνεται στην μελέτη των εμβλημάτων του έθνους τα οποία συμβάλουν στην καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης μέσω της ανάδειξης της

συμμετοχής των μελών του έθνους σε μια κοινή γραμμική ιστορία. Ο Άντερσον προσπαθεί να δώσει εξήγηση για τους λόγους που κάνουν τον άνθρωπο να δώσει την ζωή του για μια «περιορισμένη φαντασίωση» και ψάχνει την απάντηση στις πολιτισμικές ρίζες του εθνικισμού.

Η θρησκευτικότητα

Ο παράγοντας της θρησκευτικότητας παίζει πρωταρχικό ρόλο στην συγκρότηση του υποκειμένου στο έθνος κράτος και του ξένου έξω από τα όρια του γενέθλιου τόπου υπό διαφορετικούς όρους. Η παράλληλη ανάπτυξη δυο προσεγγίσεων, του Άντερσον και της Κρίστεβα, σχετικά με την θρησκευτική κοινότητα, συμβάλλει στην προσπάθεια ανάδειξης της διαφοράς ανάμεσα σε μια θεώρηση η οποία δίνει έμφαση στο ενωτικό στοιχείο της κοινότητας και την δείχνει κλειστή και αποκλειστική. Συμβάλλει επίσης, στην προσέγγιση της ξενότητας στο κείμενο της Κρίστεβα η οποία την εξετάζει ως βασικό στοιχείο για την σύλληψη της πρωτοχριστιανικής εκκλησίας και του κοσμοπολιτισμού της. Η θεωρία του πρώτου αναπτύσσεται σχετικά με την λειτουργία της ιερής «σιωπηλής» γλώσσας ως «μέσο με το οποίο οι μεγάλες παγκόσμιες κοινότητες του παρελθόντος συλλαμβάνονταν με τη φαντασία»²², αλλά αυτές οι γλώσσες αποτελούσαν έναν κώδικα απρόσιτο στους περισσότερους που ανήκαν στην κοινότητα. Στην συνέχεια, ο Άντερσον αναδεικνύει δυο λόγους για τους οποίους «η ασυνείδητη συνοχή» αυτών των κοινοτήτων ξεκίνησε να φθίνει μετά τον ύστερο Μεσαίωνα. Ως πρώτη αιτία παρουσιάζει την επιρροή των εξερευνήσεων μη δυτικών πολιτισμών, οι οποίες άνοιξαν «τον πολιτισμικό και γεωγραφικό ορίζοντα και ως εκ τούτου την αντίληψη των ανθρώπων για τις ενδεχόμενες μορφές της ανθρώπινης ζωής». Και ως δεύτερη αιτία αναδεικνύει την ίδια τη σταδιακή υποβάθμιση της ιερής γλώσσας – μέχρι τότε τα λατινικά ήταν η μοναδική γλώσσα η οποία διδασκόταν, επειδή θεωρούνταν ότι καμία άλλη γλώσσα δεν είναι άξια να διδαχτεί. Η εμφάνιση και η ανάπτυξη του έντυπου καπιταλισμού με την αρχή της τύπωσης βιβλίων στις γλώσσες της καθομιλουμένης

²² Μπ. Άντερσον, σελ. 36

εξετάζεται από τον Άντερσον ως η κύρια αιτία για την συγκρότηση και την κατασκευή της φαντασίωσης του εθνικού κράτους.²³

Εάν ο Άντερσον εξετάζει την ιερή γλώσσα ως υπαίτια για την ομοιογένεια, τη θρησκευτική κοινότητα ως ιεραρχημένη και τη θρησκεία ως μέσο για την άσκηση της εξουσίας και της υποταγής, η Κρίστεβα ανιχνεύοντας τις ιστορικές μορφές της ξενότητας για την περίοδο του 1^{ου} αιώνα, αναφέρεται στον οικουμενικό χαρακτήρα της εκκλησίας που της προσδίδεται από τον Απόστολο Παύλο, ο οποίος δίνει τη διάσταση της θρησκείας ως θεραπεία της εξορίας. Η Παυλιανή σύλληψη της εκκλησίας απευθύνεται στην οικονομική κακοτυχία, αλλά και στην «ψυχική απελπισία» των ξένων, προτείνοντας τους «ένα ταξίδι ανάμεσα σε δυο διακριτούς αλλά ενωμένους κόσμους [...], ανάμεσα στο “σώμα” και την “ψυχή”»²⁴. Όπως συνεχίζει παρακάτω η Κρίστεβα: «Η Παύλιανη εκκλησία αναγνωρίζει τον συναισθηματικό διχασμό του ξένου καλύτερα από ότι οι νομοθετικές λύσεις, που απευθύνονται στη νεύρωσή του [...] αφού θεωρεί τον συναισθηματικό διχασμό του ξένου ανάμεσα σε δυο κόσμους όχι τόσο ως διχασμό ανάμεσα σε δυο χώρες αλλά ως διχασμό ανάμεσα σε δυο ψυχικές τάξεις μέσα στο εσωτερικό της προσωπικής του ανέφικτης ενότητας.»

Η ετερότητα

Η Κρίστεβα βάζει το ερώτημα της ετερότητας υπό τους όρους και τις απαιτήσεις της νέας πολιτικο-οικονομικής κατάστασης η οποία θέτει τον προβληματισμό γύρω από την διαχείριση του ξένου, μελετώντας τις μορφές υπό τις οποίες εμφανίζεται και τις σημασίες που του προσδίδονται σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Ζητούμενο της διερεύνησής της είναι ο εντοπισμός και η επαναφορά στην επικράτεια του λόγου της ετερότητας με όλα τα διακριτά αλλά μη-συνειδητοποιημένα σημεία που την χαρακτηρίζουν και η ξανα-ανακάλυψη των μορφών που έπαιρνε ο ξένος κατά τις ιστορικές περιόδους. Το ερώτημα που θέτει η μελέτη της Κρίστεβα αφορά την αναζήτηση νέων κατευθύνσεων προς την τροποποίηση της θέσης του ξένου στη

²³ Μπ. Άντερσον, σελ.34-42

²⁴ Τζ. Κ. σελ. 106

σύγχρονη κοινωνία ώστε να μην υπόκειται σε ακραίες μορφές αποκλεισμού ή ισοπέδωσης των θεσμικών κατασταλτικών πολιτικών .

Ευτυχία – γοητευμένος από τις αναμνήσεις για τον περασμένο χρόνο στον οποίο βίωσε υπερβολική ευτυχία ή καταστροφή. Φαίνεται ελκυστικός.

Απώλεια και πρόκληση – αντιμετωπίζει με αδιαφορία τον κόσμο, δεν μπορεί να τον σταματήσει τίποτα, ακόμα και η προσβολή, η απόρριψη. Φανατικός της απουσίας.

Πιστός σε μια σκιά – σαγηνευτικό μυστικό, πατρικό ιδεώδες, άπιαστη φιλοδοξία. Τρέφει θαυμασμό γι'αυτούς που τον δέχτηκαν, γιατί πολύ συχνά τους θεωρεί ανώτερους, αλλά ταυτόχρονα επιτρέπει στον εαυτό του να τους θεωρεί κάπως περιορισμένης αντίληψης. Είναι ο μόνος που έχει βιογραφία – οι υπόλοιποι ζούνε στην ρουτίνα και στην καθημερινότητα, αλλά αυτός έχει περάσει δοκιμασίες - όλα είναι είτε υπερβολικά καταστροφικά είτε υπερβολικά ευχάριστα, όλα είναι συμβάντα μοναδικά στα οποία έχει δικαίωμα μόνο ο ίδιος.

Ασφάλεια – η ασφάλεια του να κλειστεί μέσα στον εαυτό του βάζοντας εξωτερικά την μάσκα της σοφίας – μόνος πάντα, αλλά αλλάζοντας τις μάσκες σύμφωνα με τις περιστάσεις με αποτέλεσμα να έχει χάσει τον εαυτό του. Προσηλώνεται σε μια δραστηριότητα.

Νοσταλγία – την οργή για τους άλλους τη στρέφει ενάντια στον εαυτό. Αναρωτιέται γιατί έχει εγκαταλείψει τους δικούς του και μ' αυτή του την πράξη έχει εγκαταλείψει τον εαυτό του.

Η γλώσσα - Η ομιλία ως συνέπεια αυτού του κλεισίματος στον εαυτό, την παραδοχή ότι οι άλλοι, οι αυτόχθονες έχουν το δικαίωμα να ορίζουν, σταματάει τον ξένο από το να εκφέρει την γνώμη του, να διαφωνεί και ριζώνει στον δικό του κόσμο που κανείς δεν εννοεί να ακούσει.

Οι σχέσεις στη γενέτειρα - Χωρίς γονείς νιώθει την ανεξαρτησία, αλλά με το τίμημα οι άλλοι να ερμηνεύσουν αυτή την μη-ύπαρξη των γονιών ότι ο ξένος δε μετρά επειδή οι γονείς του δεν μετρούν και όταν δεν τους αναφέρει αυτός όντως σταματάνε να υπάρχουν.

«Ωστόσο όχι, δεν έχω τίποτα να πω στους γονείς μου. Τίποτα. Τίποτα και όλα, όπως πάντα. Αν προσπαθούσα – παίρνοντας το θάρρος που θα μου έδινε η τύχη, η τόλμη ή η κατάθλιψη – να μοιραστώ μαζί τους κάτι από τη βία των πραγμάτων που με κάνει

τόσο πολύ μόνη, δεν θα γνώριζαν που είμαι, ποιά είμαι, τι είναι αυτό που με φέρνει σε ρήξη με τους άλλους. Είμαι πλέον γι'αυτούς ξένη. Ξένα τα παιδιά μου, που δεν με ακολουθούν άλλοτε με θαυμασμό και άλλοτε με φόβο, καταπονημένα όμως πια και αυτά, παραδομένα με τη σειρά τους στη μοναξιά, καταδικασμένα να μην καταλαβαίνουν. Πρέπει να το πάρω απόφαση και μ'αυτή την αίσθηση της ακόρεστης πείνας μέσα στο σώμα, αφού τους μιλήσω, να συμμορφωθώ με την ιδέα ότι το εμείς που κατέχουμε είναι μια στοργική ψευδαίσθηση, που πρέπει να διατηρήσουμε μέσα στη σύγχυση, ψευδαίσθηση που είναι άσχετη με οποιαδήποτε πραγματική δύναμη. Εκτός και αν η δύναμη της ψευδαίσθησης είναι ίσως το θεμέλιο όλων των κοινοτήτων, που πάνω στον αναγκαστικό και παραπλανητικό φαντασιακό τους χαρακτήρα προσκρούει αδιάκοπα ο ξένος.»²⁵

Οι σχέσεις στην κοινωνία – υποδοχέα - Δυσκολία στην ένωση λόγω της φαντασίωσης κυριαρχίας/αποκλεισμού που ενυπάρχει στον καθένα – στο εξωτερικό, στην ξένη γη οι μετανάστες διατηρούν μια παράδοση η οποία θεωρούν ότι είναι πιο αγνή και αληθινή από τους γεννήτορες που έχουν παραμείνει πίσω. «Όσο το βλέμμα του μένει καρφωμένο στις ρίζες, ο φυγάς είναι το ορφανό που απομυζά την αγάπη του για μια χαμένη μητέρα. Θα καταφέρει να μεταφέρει την καθολική ανάγκη για έρεισμα, για θεμέλιο σ'ένα αλλού που δεν θα'ναι πια εχθρικό ή οικείο γι'αυτόν, αλλά απλώς και μόνον ο άξονας της κίνησης [...]; Είναι ξένος: έρχεται από το πουθενά, από παντού, πολίτης του κόσμου, κοσμοπολίτης. Μην τον στέλνετε πίσω στις ρίζες του.»²⁶

Η απώλεια των συνδέσμων με την λεγόμενη επικράτεια του κάποτε, η οποία είναι μια ουτοπική εικασία του εγκαταλελειμμένου τόπου και η ελπίδα για την δυνατότητα επιλογής μέσω της οποίας ο ξένος φαντάζεται την κατασκευή ενός άλλου φανταστικού χώρου. Η απώλεια της συνέχειας, η διακοπή των δεσμών συνεπάγεται την απώλεια της οντότητας. Στην συνέχεια ο φόβος ο οποίος προκαλείται από την ανακάλυψη του άγνωστου εαυτού, της μετάλλαξης, μεταβάλλεται σε απεγνωσμένη και φανατικά επίμονη προσπάθεια διάσωσης των υπολειμμάτων μιας ταυτότητας η οποία υπάρχει στη μνήμη. Η απώλεια του ίδιου του εαυτού εκφράζεται μέσα από τα ποιήματα με την απώλεια της καθημερινής επαφής και πρακτικής της γενέθλιας γλώσσας, των γνώριμων σημείων

²⁵ Τζ.Κ. σελ. 35

²⁶ ο.π. σελ.43

αναφοράς – οπτικών, λεκτικών, οσφρητικών, ακουστικών και της αφής. Στην συνέχεια εμφανίζεται το εσωτερικό κενό και η άγνοια για τον εαυτό ο οποίος δεν αναγνωρίζει τίποτα γύρω του το οποίο να τον δεσμεύει και για το οποίο να είναι υπεύθυνος. Αυτή η μοναξιά είναι υπαίτια για την εξιδανικευμένη ανάμνηση και την ύπαρξη κάποτε μέσα από τους δεσμούς. Από την πλευρά της, η υποκειμενική μνήμη για το μυστηριωδώς χαμένο παρελθόν, τροφοδοτεί την μοναξιά. Η ερμηνεία αυτής της μνήμης σημασιοδοτεί την ύπαρξη των γυναικών στο παρόν και τις ελπίδες τους για το μέλλον.

5. Η μεταναστευτική εμπειρία μέσα από τα ποιήματα των γυναικών από τη Βουλγαρία

5.1. Ο τόπος - απώλεια και επανεύρεση

Ο τόπος ως θέμα στα ποιήματα, αναπτύσσεται μέσα από την προοπτική του ξένου ο οποίος με όχημα τις αναμνήσεις για τον τόπο ανασυγκροτεί το παρελθόν του.

Για να κατανοηθεί με επιτυχία και να αναγνωριστεί το τι κάνει κάποιος και τι σημαίνει αυτό το συνδέουμε και το τοποθετούμε στα συμφραζόμενα διαφόρων ιστοριών. Τοποθετούμε την συμπεριφορά κάποιου αναφορικά με την προσωπική του ιστορία και τα συμφραζόμενα του κοινωνικού περιβάλλοντος στο οποίο ανήκει. Η προσωπική αφήγηση κάποιου είναι δεμένη και αλληλεπιδρά με ολόκληρο συγκρότημα από άλλες αφηγήσεις. Αυτή η προσωπική αφήγηση είναι μέρος από την ιστορία των ομάδων μέσα από τις οποίες το άτομο αποκομίζει την ταυτότητά του. Το άτομο συγκροτεί την προσωπική ταυτότητα στην κοινωνία μέσα από τρία είδη μνήμης – προσωπική, γνωστική και μνήμη της συνήθειας. Το πρώτο είδος μνήμης αναφέρεται σε προσωπικά γεγονότα τα οποία είναι σημαντική πηγή για την αντίληψη για τον εαυτό – η αυτογνωσία, ο ορισμός για τον χαρακτήρα του από το ίδιο το άτομο και η αντίληψη για τις δυνατότητες, προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο που ερμηνεύει τις περασμένες πράξεις του. Η δεύτερη ομάδα μνήμης δεν απαιτεί το άτομο που θυμάται κάτι να έχει συμμετάσχει σ' αυτό αλλά ούτε να το έχει συναντήσει, να έχει εμπειρία από αυτό και να έχει μάθει από αυτό στο παρελθόν. Το τρίτο είδος μνήμης αποτελείται από την ικανότητα του ατόμου να αναπαράγει κάποια δράση. Δηλαδή, η ικανότητα να διαβάξει ή να οδηγεί, δεν χρειάζεται να αναρωτηθεί πως, πότε ή που έχει αποκτήσει αυτή τη γνώση. Αρκεί το γεγονός να αναγνωρίσει και να δείξει ότι θυμάται πως γίνεται η συγκεκριμένη δράση.²⁷

Μιλώντας για την απώλεια στην κατάσταση μετανάστευσης, αναφέρομαι στην αντίληψη για την απώλεια κάποιων σταθερών σημείων ή προσώπων ταυτοποίησης από το παρελθόν και την ανικανότητα ανασχηματισμού του τρόπου με τον οποίο να αναδιαμορφωθεί η σχέση μαζί τους. Ως συνέπεια της ανασφάλειας εμφανίζεται η αδυναμία να εξωτερικευτούν και να δεθούν οι συνιστώσες της προσωπικής και της

²⁷ Connerton, Paul *How societies remember*, Cambridge University Press, 1989, σελ. 21-23

γνωστικής μνήμης στο συγκρότημα του κυριάρχου αφηγήματος. Δηλαδή, οι αναμνήσεις να πάσουν να είναι αποσπασματικές και άνευ αναφοράς και συνέχειας, αλλά δεμένες στο ενιαίο σχήμα - αφήγημα. Στο παρόν κεφάλαιο αναπτύσσω την θεματική για την ανάμνηση του τόπου της γέννησης και της ζωής πριν την μετανάστευση της γυναίκας – της κεντρικής μορφής στα ποιήματα. Και από την άλλη πλευρά – ποιες είναι οι αναφορές και τα σημεία τα οποία δεσμεύουν την γυναίκα μετανάστρια ως προς τον τόπο της εξορίας.

Στους στίχους όπου υπάρχουν άμεσες παραπομπές για τον τόπο τον οποίο έχουν αφήσει πίσω, οι μετανάστριες συχνά έμμεσα αναφέρονται στις αιτίες για την απόφαση να φύγουν. Στις έρευνες για την μετανάστευση όπου οι αιτίες κατηγοριοποιούνται, διακρίνονται δυο τύποι παραγόντων, οι push and pull factors, οι οποίοι είναι καθοριστικοί στην λήψη της απόφασης. Οι πρώτοι παράγοντες, της ώθησης, τεκμηριώνουν τους λόγους για τους οποίους λαμβάνεται η απόφαση για την φυγή από τον τόπο καταγωγής, όπως οικονομική κρίση, κοινωνικά, θρησκευτικά και πολιτικά ζητήματα. Οι παράγοντες έλξης ορίζουν τα κίνητρα που προσελκύουν τους μετανάστες προς τον τόπο της μετατόπισης, όπως οικονομικές δυνατότητες, φιλελεύθερη κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, όπως και προσωπική ελευθερία²⁸.

Όταν ο τόπος πίσω νοείται ως πολιτική οντότητα – αυτοκυριαρχούμενο έθνος-κράτος σε καθορισμένα σύνορα, οι γυναίκες τον απεικονίζουν σχετικά με τον πολιτικό και τα σύνορα. Στις περιγραφές της πολιτικής κατάστασης στην πατρίδα τους, συνήθως οι γυναίκες δηλώνουν απογοήτευση και οργή εναντίον της εξουσίας – αυτή παρουσιάζεται αποτυχημένη, απάνθρωπη και επίσης έμμεσα καταδεικνύεται ως μια από τις βασικές-αιτίες-για τη μετανάστευση. Φανερόνεται το θέμα της ομοιότητας ως αδιέξοδο, δηλαδή κάθε πρόταση ματαιώνεται επειδή το αποτέλεσμα της επιλογής δεν μπορεί να κάνει τη διαφορά με το κατεστημένο. Η μετανάστευση αντιλαμβάνεται ως μια διαφορετική, ανεξάρτητη από την εξουσία λύση. Περιγεγραμμένη ως φυγή από μια επιβεβλημένη δεδομένη κατάσταση την οποία δεν έχουν την δυνατότητα να αλλάξουν, η μετανάστευση συνειδητοποιείται ως μαζικό φαινόμενο. Είναι μια δύναμη η οποία αντιτίθεται στην κυρίαρχη κατάσταση και αρνείται την υπάρχουσα πολιτική

²⁸ Berger, Roni Immigrant Women Tell Their Stories. Binghamton, NY; Northam: Haworth; Roundhouse 2004, σελ.10

πραγματικότητα του τόπου. Η εικόνα του πολιτικού στα ποιήματα, συνδέεται με την απληστία, την έλλειψη συνείδησης και ντροπής απέναντι στους ανθρώπους τους οποίους κυβερνάει και για την ευημερία των οποίων είναι υπεύθυνος. Όλα στο κράτος προσλαμβάνονται σε κατάσταση σύγχυσης και συνήθως η μετανάστευση παραμένει ως ο μοναδικός τρόπος για την οικονομική στήριξη της οικογένειας. «Η έμφαση στην αρνητική αξιολόγηση της χώρας-προέλευσης αντανακλά εν συνεχεία στην απαξιωτική θεώρηση των μεταναστών.»²⁹

«Η δική μου καρποφόρα γη
Μου στέρησε το ζωογόνο χυμό
Και με παρέσυρε ταραχώδες κύμα
Από ταλαιπωρημένο ανθρώπινο πλήθος.»

Γκρέτα Πετρόβα «Στην πατρίδα μου»

«Δεν επιλέγονται μητέρα και πατρίδα,
Είναι δεδομένα, άποψη της μοίρας.
Μην τ' αρνηθείς! Μην τ' καταραστείς!
Την θλίψη τους μπορείς να καταλάβεις?»

Γκρέτα Πετρόβα «Μην τ' αρνηθείς!»

Ο Μπένεντικτ Άντερσον δίνει σημασία στο πώς η γλώσσα περιγράφει το αντικείμενό της όταν πρόκειται για την φορτισμένη με πατριωτικά συναισθήματα λογοτεχνία. Παρατηρεί ότι το άτομο συνδέεται με τον τόπο όπου γεννήθηκε με το λεξιλόγιο συγγένειας – πατρίδα, ταυτοποίηση με την μητέρα, ή του τόπου καταγωγής: «Και τα δυο ιδιώματα δηλώνουν κάτι με το οποίο είναι κανείς “φυσικά” δεμένος» αλλά «σε κάθε τι “φυσικό” υπάρχει πάντοτε κάτι το οποίο δεν έχουμε επιλέξει.³⁰» Έτσι το να ανήκουμε σε ένα έθνος ταυτίζεται με αυτά τα χαρακτηριστικά για τα οποία κανείς δεν μπορεί να κάνει τίποτα. «Και σ' αυτούς τους “φυσικούς δεσμούς” αισθάνεται κανείς την “ομορφιά του gemeinschaft”».

²⁹ ο.π. σελ. 75

³⁰ Άντερσον, Μπένεντικτ *Φαντασιακές κοινότητες*, εκδ. Νεφέλη – Ιστορία, Αθήνα, 1997, σελ. 215

Το θέμα, δια του οποίου αποκαλύπτεται μια πλευρά της σχέσης με τον τόπο που έχουν αφήσει πίσω, αναφέρεται στην απόφαση που πήραν οι γυναίκες για την αναχώρηση. Μιλώντας με κοινωνιολογικούς όρους, τους παράγοντες που τις ώθησαν στην μετανάστευση.

Στην ποίηση της Γκρέτα Πετρόβα υπάρχει έντονο το αίσθημα του μοιραίου – η ίδια αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως μέρος ενός πλήθους, μιας μάζας, κάτω από την βούληση της οποίας κινήθηκε χωρίς να το έχει επιλέξει, όπως μαρτυρεί το ποίημα που αναφέρθηκε πιο πάνω. Η αντίθεση – «η καρποφόρα γη» στερεί «τον ζωογόνο χυμό»- υποδηλώνει την αδυναμία ανασυγκρότησης μετά και την τελική παραίτηση για να καταλήξει στην μετανάστευση ως τελευταία λύση. Παρακάτω ο στοίχος συνεχίζει με την παραδοχή μιας «αναζωογονητικής» εμπειρίας στο εξωτερικό, αλλά εμφανίζεται ξανά η αντίσταση υπό την μορφή των τύψεων κατά τη διάρκεια της νύχτας. Η ενοχοποίηση του εαυτού απαντάται στα περισσότερα από τα ποιήματα. Στο συγκεκριμένο ως αίτιο αναγνωρίζεται η έντονη οργή εναντίον της πατρίδας, η οποία εκτονώθηκε με την ξαφνική φυγή από εκεί. Εάν η άρνηση της πατρίδας, σύμφωνα με την ποίηση της Γκρέτα Πετρόβα, ταυτίζεται με ταμπού, η ίδια έχει βιώσει την μετανάστευση ως παράβαση της απαγόρευσης.

Ιδιαίτερα είναι τα ποιήματα της Ντόνκα Μπότεβα, όπου ο τόπος γίνεται αντιληπτός δια του συσχετισμού του με την ιστορία. Τα γεγονότα και το πρόσωπο του ήρωα, ο οποίος δίνει αγώνα για να υπερασπιστεί κάποιο ιδανικό ή/και ακόμα να θυσιάσει τη ζωή του είναι η κεντρική θεματολογία σ' αυτά. Η εξύμνηση δεν είναι ο αυτοσκοπός, αλλά χρησιμοποιείται για να απευθύνει στη συνέχεια την επιθυμία της: οι γενιές που θα ακολουθήσουν μετά από τη δική της να μην παραμείνουν στην αδράνεια, στην παθητικότητα, αλλά να έχουν την ευκαιρία να δημιουργήσουν μια πραγματικότητα, η οποία θα σταθεί στο ύψος του παρελθόντος ή ακόμα και θα δικαιώσει το παρελθόν. Τα ποιήματα της Ντόνκα Μπότεβα δεν απευθύνονται στο παρελθόν για να αιτιολογήσουν την κατάστασή της μετανάστευσης στην οποία βρίσκεται στο παρόν, αντίθετα η Μπότεβα απευθύνει στο κοινό της το αίτημα της γνώσης του παρελθόντος και αναγνώρισης των γεγονότων, ώστε να δημιουργήσει το αίσθημα της υπευθυνότητας για την προσωπική ζωή μέσα στην κοινωνία. Το ίδιο μοτίβο υπάρχει στο ποίημα της Ίβκα Ράηκοβα, παρόλο που η έννοια της πατρίδας δεν συλλαμβάνεται μέσω της ιστορίας,

αλλά μέσω μιας καθημερινής φροντίδας και καλλιέργειας η οποία θα δημιουργήσει «ένα νέο κόσμο». Το ύφος της Μπότεβα θυμίζει τα λαϊκά τραγούδια του 19^{ου} αιώνα με την χρήση μιας πλούσιας σε αρχαϊσμούς γλώσσα και την επίκληση του πατριωτικού συναισθήματος και του πάθους. Οι αναφορές στην ιστορία του τόπου συγκρίνονται με την ερήμωσή του στο παρόν μέσα από λέξεις οι οποίες υποδηλώνουν με την συνεχή επανάληψη ή με μεταφορές τη θλίψη για την κατεστραμμένη ζωή μιας γενιάς ανθρώπων. Η ίδια η Μπότεβα σε συνέντευξη ορίζει το σκοπό της ποίησης ως εξής: «Ακόμα και όταν γράφει κανείς για το πιο-σκοτεινό, τις πιο δραματικές σελίδες, μια φωτεινή ακτίνα πρέπει να ανοίξει δρόμο και να ανεβάσει προς τα πάνω. Αυτή είναι η ποίηση. Από αυτό το δράμα της ζωής, από την λάσπη, να αρπάξει τον άνθρωπο προς τα επάνω»³¹.

Χωρίς πουθενά στα ποιήματα να διακρίνεται άμεση αναφορά σε θεό ή θρησκεία, κάποια από αυτά παραπέμπουν σε καθαρά θρησκευτικές έννοιες – της θυσίας, της ενοχής, της πίστης, της προσευχής, της αγάπης. Όλα αυτά ανακαλύπτονται όταν οι γυναίκες γράφουν για τους στοχασμούς τους -κατά τη διάρκεια της νύχτας, συνήθως- αναπολώντας έναν εξιδανικευμένο μη-υπάρχοντα τόπο, ο οποίος βρίσκεται στο παρελθόν όντας ταυτόχρονα παρών και στο σήμερα. Τα παραπάνω συνάδουν με τη θέση της Τζούλια Κρίστεβα, σύμφωνα με την οποία η «επικράτεια του παρελθόντος» υποδηλώνει τη ζωή σε σχέση με την ανάμνηση και τη νοσταλγία για ένα εξιδανικευμένο παρελθόν. Τα ποιήματα αφιερωμένα στην πατρίδα ως τόπο στρέφονται γύρω από το θέμα της ομορφιάς της φύσης, με την έκφραση στη συνέχεια της επιθυμίας αυτή η ομορφιά να ιδωθεί από άλλους – ξένους - να φωτογραφηθεί και να διαδοθεί.

Στην προβληματική που σχετίζεται με την κατανόηση της έννοιας του τόπου και της πατρίδας ως ενός οικείου χώρου, οι γυναίκες όταν είναι μέσα στα πλαίσια αυτού του τόπου κατανοούν τον εαυτό τους μόνο ως παρατηρητές σε σχέση με την συμμετοχή στα κοινά και μόνο βγαίνοντας έξω από αυτά τα πλαίσια/σύνορα αντιλαμβάνονται ότι είναι ενεργά όντα, τόσο σε σχέση με τη ζωή τους και με τη ζωή των οικείων τους ανθρώπων. Σε ένα από τα ποιήματα αμφισβητείται η έννοια των συνόρων με τον αφορισμό ότι «Η γη για όλους είναι ίδια, κι εμείς θέλουμε να τη χωρίσουμε με σύνορα, φραγμούς...» (Ιβκα

³¹ εφημ. «Атински вести» («Αθηναϊκά νέα») 15.12.2005-21.12.2005, τεύχος 264, σελ. 12-13 από συνέντευξη της Γιάννα Μπούκοβα

Ράηκοβα). Η πίστη στην πατρίδα δηλώνεται με την επιθυμία της επιστροφής και του θανάτου στον τόπο της γέννησης.

Η μεταφορά για τον εαυτό σε σχέση με τον τόπο σε ένα από τα ποιήματα φαίνεται από το τετράστιχο:

«...Πέφτουν τα φύλλα του γοητευτικού αγριοπλάτανου

Και ούτε η θύελλα δεν μπορεί να τον λυγίσει

Επειδή έχει γερές ρίζες

Γι' αυτό ζει πολλές μέρες...»

Ρίζες Άνκα Ιβανόβα

Αναγνωρίζει κανείς την αντίληψη της συγγραφέως για την ύπαρξη οντολογικής σχέσης του ανθρώπου με την κληρονομιά του από το παρελθόν. Από εδώ πηγάζει και η παρακαταθήκη η οποία μπορεί να είναι αποκλειστικά η δική της προσωπική ιστορία, γραμμένη εξίσου αργά και ως μέρος μιας κοινής αφήγησης. Ερμηνεύω την μεταφορά της ιστορίας της ως έναν τρόπο να διηγηθεί τον δικό της βίαιο ξεριζωμό και την πτώση στη γη, την συνειδητοποίηση της ταυτότητας ως μέρος ενός συστήματος χωρίς την δυνατότητα αναφοράς ως προς την αιτία για την οποία «μαραζώνει».

Όταν στα ποιήματα οι γυναίκες γράφουν για την δική τους αντίληψη της πατρίδας στις συζητήσεις με τους άλλους που δεν έχουν την ίδια εθνική ταυτότητα, ξαφνικά εμφανίζεται η έντονη ανάγκη υπεράσπισης της πατρίδας και στη συνέχεια η επιθυμία για τον θαυμασμό και αναγνώριση της άξιας ιστορίας και της όμορφης φύσης της από την πλευρά των άλλων. Συχνά ο -εαυτός τείνει να ταυτίζεται με την πατρίδα, ως μια φυσιολογική προέκταση της κοινής ιστορίας, ως ένα οργανικό μέλος μιας φαντασιακής κοινότητας, όπως συχνά ο τόπος καταγωγής ταυτίζεται με τη μητέρα. Η μεταφορά της πατρίδας – μητέρας συνδέεται με την επιθυμία της επιστροφής στο παρελθόν - στην ασφάλεια- ή με την επιθυμία εξομολόγησης της ενοχής απέναντί της λόγω της εγκατάλειψης και απομάκρυνσης.

«...θα περιπλανηθώ,

λίγο ακόμα θα πονέσω

και σ'εσένα θα επιστρέψω,
μητέρα!...»

Βιολέτα «Άσπρο συνεφάκι»

Οι αναφορές στον στην Ελλάδα, όπου εργάζονται στο παρόν, είναι πιο συγκεκριμένες. Ο τόπος έχει όνομα και, είτε αυτό είναι «Ομόνοια», είτε «Κύθηρα», είναι προσωπικός και συνδεδεμένος με την μοναξιά ή τη χαρά, με την έλλειψη μιας κοινότητας με την οποία να ταυτοποιηθεί. Υπάρχει μόνο η εξομολογημένη στον εαυτό τους ντροπή από τη μετανάστευση. Η εξισορρόπηση βρίσκεται στην δήλωση της γνώσης ότι αυτήν την κατάσταση δεν την βιώνουν μόνο αυτές, αλλά έχει στιγματίσει και πολλούς άλλους αγνώστους. Έτσι, δημιουργείται δέσμευση, αίσθηση του ανήκειν σε μια άλλη φαντασιακή κοινότητα η οποία είναι διασπαρμένη, δεν έχει ιστορική τοπογραφία, αλλά στηρίζεται στα ακριβώς αντίθετα χαρακτηριστικά τα οποία προβάλλει ο Άντερσον ως θεμελιώδη για την συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας.

«Με αφορμή τετριμμένη,
παγκοσμίως δεδομένη δυστυχώς,
(ντροπιαστική στις μέρες μας),
από εκατόν είκοσι χώρες
προσήλθαν οι βάρβαροι 'δώ
και παρά σε κακοφωνία
μένουν όλοι μαζί σε αρμονία.
Αλλά μόλις εμφανιστεί η «σκούπα»,
Κατευθείαν διαδίδεται η φήμη
Και εξαφανίζονται όλοι,
Αρχίζει και παίζει νέα συμφωνία
Στην παλιά «Ομόνοια»

Βενέτα Τσικρενοβα - «Η Ομόνοια»

Επανειλημμένα στα ποιήματα αναδεικνύεται η νύχτα ως χρόνος αναστοχασμού και φαντασιακής επιστροφής στον τόπο. Η νύχτα είναι η σιωπή, οι άδαιοι δρόμοι της Αθήνας, το περπάτημα στην μοναχική πόλη και ο αναστοχασμός για την θέση του εαυτού στον τόπο είτε εδώ είτε εκεί. Η αμφιβολία εάν «είναι αυτή η ίδια που περπατάει στη ξένη χώρα» αναγνωρίζεται στα γραπτά των περισσότερων. Ωστόσο, στα ποιήματα αφιερωμένα σε τόπους της μετανάστευσης («Η Ομόνοια», «Φθινόπωρο στο Ερυθρέ», «Σ' αγαπώ, Ελλάδα, σ'αγαπώ», «Στο νησί Σύμη» κ.α.), εκφράζονται με λόγια σχεδόν τρυφερά, με ευχαριστίες. Επίσης διακρίνεται μια νοσταλγία για ένα ουτοπικό μέλλον. Πάντως, η Ελλάδα ταυτίζεται με τη νέα αρχή, με το αποτέλεσμα της λήψης μιας απόφασης σε στιγμή απελπισίας μετά από την λήψη της οποίας τίποτα πια δεν είναι το ίδιο -ειδικά ο εαυτός. Όταν το βλέμμα τους όμως στρέφεται προς τη στιγμή του θανάτου η μοναδική σιγουριά είναι ότι θα επιστρέψουν στην πατρίδα κι έτσι θα κλείσει ο κύκλος. Οι θεματικές ορισμένων ποιημάτων αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα: π.χ. η αφήγηση ότι σώθηκε από οικονομική κατάρρευση στην Αθήνα, φεύγει με καλές και άσχημες αναμνήσεις αλλά ευτυχισμένη· σε κάποιο άλλο ποίημα, η ηρωίδα έχει βρει τον παράδεισο στην Κύθηρα και έχει αγαπήσει την Ελλάδα· αλλού, η Ακρόπολη βρίσκεται τόσο ψηλά και όταν ηρωίδα είναι εκεί σκέφτεται ότι θα πετάξει και θα επιστρέψει στο σπίτι. Τέλος, σε κάποιο άλλο ποίημα, όλη αυτή η ομορφιά γύρω κάνει την αφηγήτρια να νοσταλγήσει τους γνώριμους δρόμους της πόλης της στους οποίους επιθυμεί να περπατήσει.

«Στην ξένη γη

Φτωχαίνει η ψυχή

Της λείπει

Το πνεύμα των αναγνωσμάτων και της γνώσης.»

«Στην ξένη γη» Πένκα Πετρόβα

Η σύνθετη φύση της πολυπολιτισμικότητας νοείται ως συμμετοχή στη ζωή του τόπου, ως διαπολιτισμική αλληλεπίδραση, ή ως πολυπολιτισμικότητα της κατοίκησης.³²

Οι γυναίκες στη ξένη γη λειτουργούν στην καθημερινή εμπειρία τους ως προς τον τόπο εδώ ως μετανάστριες διατηρώντας της συναισθηματικότητά τους ως προς τον τόπο που έχουν αφήσει πίσω η οποία εκφράζεται με τους όρους της δέσμευσής τους προς την ιστορία του τόπου και τη φύση (τοπία) του. Αυτή η συναισθηματική δέσμευση παραπέμπει στη ρομαντική γερμανική θεώρηση της κουλτούρας και των χαρακτηριστικών της που ενώνουν τους φορείς της. Η μετάθεση της ευθύνης για την μετανάστευση στους πολιτικούς και η κριτική ικανότητα αξιολόγησης των πολιτικών και οικονομικών παραγόντων που έχουν συντελέσει στην απόφαση προς την μετανάστευση βοηθάει στην επανεκτίμηση του εαυτού και στην εκ νέου απόκτηση της χαμένης αυτοπεποίθησης³³.

5.2. Η σχέση με τον εαυτό – ανάμεσα στην προσαρμογή και τη νοσταλγία

Στον διάλογο για την κριτική πάνω στην πολυπολιτισμική θεωρία ο Mishra παραθέτει την διαλεκτική του Χέγκελ (*Phenomenology of Spirit*, OUP [1977], p. 111) σε σχέση με την ταυτότητα: «Η συνείδηση υπάρχει στον εαυτό της και για τον εαυτό της και διαμέσου του γεγονότος ότι υπάρχει για μια άλλη συνείδηση, δηλαδή είναι μονάχα όταν αποδέχεται ή αναγνωρίζεται». Η ταυτότητα διαβεβαιώνεται μέσα από τη σχέση με τον άλλον. Την συγκροτούν ο αυτοπροσδιορισμός και ο ετεροπροσδιορισμός μαζί με την ταυτοποίηση και την διαφοροποίηση ως διαδικασίες οι οποίες λειτουργούν στο πεδίο των σχέσεων. Ανάλογα από τον συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στις σχέσεις από τις οποίες ορίζεται η ταυτότητα, ο αυτοπροσδιορισμός ή ο ετεροπροσδιορισμός μπορούν να έχουν μεγαλύτερη ισχύ³⁴. Υπό την επιρροή της διαδικασίας της μετανάστευσης οι γυναίκες έχουν υιοθετήσει μια εικόνα η οποία τους επιβάλλεται και την υιοθετούν, με αποτέλεσμα

³² Wise, Amanda Hope and Belonging in a Multicultural Suburb», *Journal of Intercultural Studies*, Vol. 26, Nos. 1- 2, February-May 2005, Routledge. Η εργασία της διερευνά τις αντιπαραθέσεις και τις δυνατότητες για την δημιουργία της αίσθησης του ανήκειν και της ελπίδας σε προάστιο όπου διαμένουν περισσότερες από μια ομάδες από διαφορετικές εθνικότητες σε μια πόλη της Αυστραλίας.

³³ Chryssochoou Xenia *Cultural diversity – its social psychology*, Blackwell Publishing, 2004, σελ.24-25

³⁴ Cuche, Denys Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες, Εκδ. Τυπωθώ, Αθήνα 1996

να τους στιγματίζει με αρνητικές επιπτώσεις. Αυτό οδηγεί στο να συμπεριφέρονται οι ίδιες ως κυριαρχούμενες.

5.2.1. Αυτοπροσδιορισμός

«Μια κρυφή πληγή, που συχνά δεν τη γνωρίζει ο ίδιος, ωθεί τον ξένο στην περιπλάνηση.»

Τζούλια Κρίστεβα

Ο εαυτός

«[...]Και αναρωτιέμαι
εγώ είμαι αυτή η
σκληρή,
και τρυφερή,
και αδύναμη,
και δυνατή...
γυναίκα?![...]»

Μαρία Άγγελοβα - «Σκέψεις κάτω από τη Σελήνη»

Το βασικό μοτίβο στο ποίημα της Άνκα Ιβανόβα είναι αυτοπροσδιορισμός ως αένη περιπλάνηση σε ένα ταξίδι ανεδαφικό ως προς την πραγματοποίηση των ονείρων, εν γνώσει μέσω της εμπειρίας της ότι βρίσκεται σε αδιέξοδο. Η ίδια περιγράφει το ταξίδι ως θυσία και πόνο - «με γδαρμένα από το ταξίδι πόδια». Η μεγαλύτερες θυσίες είναι η εγκατάλειψη του παιδιού και η αποκοπή από την πραγματικότητα. Η αντίληψη της μετανάστευσης ως θυσία απαντάται σε ένα μεγάλο μέρος από τα ποιήματα. Η γυναίκα ως μετανάστρια θέτει τον εαυτό της στο ρόλο του θύματος και του σωτήρα ταυτοχρόνως - των γονιών που είναι γέροι ή των παιδιών. Η αποτελεσματικότητα της θυσίας ως μαγική λειτουργία σύμφωνα με τον μύθο του θανάτου-αναγέννησης, «α) ανανεώνει τη ζωή και φέρνει γονιμότητα [...] γ) επιτρέπει πιθανά να μεταβιβαστεί το κακό και η ενοχή σ'ένα

εξιλαστήριο θύμα και, αφού γίνει αυτό, να καθαρίσει τη συλλογικότητα [...] και αντί η μαγεία της θυσίας, με το πέρασμα του χρόνου, να συρρικνωθεί, αναπαράγεται κάτω από πατριωτικές, πολιτικές και ιδεολογικές μορφές.»³⁵

Η καταγραφή της προσωπικής ιστορίας, με τις πληγές που μένουν χαραγμένες στο σώμα και στη μνήμη, κάνουν τις γυναίκες να νιώθουν ξεχωριστές. Οι μετανάστριες αναπαριστούν τον εαυτό τους ως θύματα ή και ως ηρωίδες ταυτοχρόνως, γεγονός το οποίο κάνει την διαβίωσή τους στον ξένο τόπο ουσιαστική και σημαντική. Η πράξη της μετανάστευσης και η διαδικασία υπερβαίνουν τα όρια τα οποία έχει φανταστεί ο εαυτός. Στα δυο αποσπάσματα, «εργατικό μέτωπο» και «ο συνεχής αγώνας για το ψωμί», καθίσταται εμφανής η αντίληψη της μετανάστευσης ως μια ακραία εμπειρία σχετική με την εργασία και την επιβίωση. Ο λόγος τους έχει προσδώσει στη μετανάστευση διαστάσεις σχεδόν πολεμικές ενώ το λεξιλόγιο είναι περιορισμένο σε εκφράσεις και τροπισμούς της σοσιαλιστικής λογοτεχνίας-σκέψης.

«[...]Ακόμα πιο πεινασμένες – χωρίς δρόμο και πίστη!

Μοναδική ελπίδα για όλους είμαστε' μεις[...].»

Νικολίνα Ρούσεβα «Γκουρμπέτι»

Οι αναμνήσεις για λάθη του παρελθόντος έρχονται συνέχεια με καινούρια δύναμη, προκαλώντας μίσος για τον εαυτό και αναγκάζοντάς τις να αναρωτιούνται εάν έχουν αξίες.

Ο μεγαλύτερος πόνος του παρόντος για την μετανάστρια είναι ότι οι άλλοι δεν την υπολογίζουν. Η ίδια αισθάνεται ανύπαρκτη και προσβεβλημένη, επειδή κάποτε διέθετε παιδεία – πολύ σημαντικό κομμάτι της προσωπικής ιστορίας- αλλά πλέον έχει ξεχάσει τα πάντα λόγω της εργασίας την οποία αναγκάζεται να κάνει χωρίς να αξιοποιεί τις γνώσεις της, χωρίς να αναδεικνύει τον εαυτό της μέσω των γνώσεων –συνολικά μέσω του παρελθόντος. Οι γυναίκες αποδίδουν ξεχωριστή αξία στο σημαντικό κομμάτι του εαυτού το οποίο έχουν καταφέρει να διατηρήσουν με την αξιοπρέπεια. Η μοναδική

³⁵ Έντγκαρ Μορέν *Η μέθοδος – 3. Η γνώση της γνώσης*, Εκδόσεις του εικοστού πρώτου, 2001, σελ.255

αναφορά του εαυτού έξω από την εργασία στην Ελλάδα είναι η ανάμνηση της προσωπικής ιστορίας με τα παιδιά και τους γονείς.

«[...]Μετανάστρια – τι τύχη – Θέε μου!

Λευκή σκιάβα σε ξένη γη,

σε ξένο σπίτι – σε αγώνα για το ψωμί.[...]»

Ατανάσκα Καλαϊτζιέβα

Η μετανάστευση βιώνεται ως θάνατος, ως απόγνωση για τον εαυτό, από τη στιγμή που η σχέση με τους ανθρώπους που έχουν μείνει στον τόπο γέννησης έχει διακοπεί. Δεν υπάρχει πια κανένας να επιβεβαιώσει το παρελθόν τους, το οποίο βιώνεται ως χαμένο για πάντα (Εμίλια Μάνοβα «Χαμένη» 1990, «...έκοψα τις φλέβες, στο δρόμο χύνεται το αίμα μου...»). Ένα από τα ποιήματα μαρτυρεί τις κατηγορίες που απηύθυνε στο παρελθόν η γυναίκα προς αυτούς που μετανάστευαν από την πατρίδα της, αλλά σήμερα η ίδια βρίσκεται σ' αυτή τη θέση – γεγονός το οποίο της φέρνει απόγνωση διότι έχει χάσει τον εαυτό της, τις παλιές αξίες της.

Για την άφιξη στην Ελλάδα οι γυναίκες φαίνεται ότι διατηρούσαν ελπίδα ότι θα βρουν άλλους Βούλγαρους με τους οποίους θα αλληλοβοηθούνται. Όταν οι προσδοκίες τους συγκρούονται με μια διαφορετική πραγματικότητα απολήγουν στην απογοήτευση και την απώλεια της πίστης σε σχέση με τους «δικούς τους» και της ελπίδας για τους «δικούς τους» ανθρώπους στην Ελλάδα. Ο πόνος από την προδοσία κάποιου ανθρώπου τον οποίο είχε εμπιστευτεί αποδίδεται χωρίς υπερβολές και συναισθηματισμούς, όπως στο στοίχο «Ξένη ανάμεσα στον δικούς μου» της Νάντια Βασίλεβα στο ποίημα «Αισθήματα», όπου η συγγραφέας απλώς απορεί χωρίς να υπερβάλλει. Το ποίημα τελειώνει με το στίχο «σκληρότητα είναι το όνομα μου».

«[...]Καθόμουν και συζητούσα με την ψυχή μου

και της είπα τα πάντα σιγά-σιγά κατά τη νύχτα

και αυτή κατάλαβε,

γύρισε, έκλαψε και με κοίταξε,

αλλά δεν με γνώρισε[...].»

Μπιλγιάννα Στογιάνοβα

Στα γραπτά υπάρχει η αναφορά στο παρελθόν, όταν οι γυναίκες βρίσκονταν ακόμα στην Βουλγαρία, κι αυτοπροσδιορίζονταν ως γυναίκες με αξιοπρέπεια, δύναμη και προσωπικότητα. Από την μαρτυρία τους εδώ συνάγεται η αλλαγή ότι «η μοίρα είναι κοινή για όλες», ότι είναι παραπεταμένες -μόνο η γλώσσα είναι το πρόσωπό τους. Στο ποίημα «Νοσταλγία» της Γιάγκοντκα Γεωργκίεβα η ίδια περιγράφει την εμπειρία της κατά τη διαρκή παραμονή στο εξωτερικό με την μεταμόρφωση σε

«[...]απρόσωπη,
δεν είσαι αυτό που είσαι,
πουλημένη,
δεν έχεις όνειρα και μέλλον[...].»

Σχετικά με την αυτο-αντίληψη, την τοποθέτηση του εαυτού στην κοινωνία, μιλώντας για τη Βουλγαρία οι γυναίκες έχουν το ρόλο της μητέρας και της κόρης. Δεν υπάρχει η συνείδηση ούτε εκεί ούτε εδώ - στην Ελλάδα- του ρόλου τους για την κοινωνία στην οποία ζουν. Σε ένα από τα ποιήματα διακρίνεται η έκφραση μετάνοιας για το γεγονός ότι δεν ψήφισαν στις εκλογές, επειδή δεν έδωσαν έγκαιρα σημασία. Στην Ελλάδα οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους αποκλειστικά ως νόμιμα ή παράνομα εργαζόμενες οι οποίες στηρίζουν με τα χρήματά τους κάποια μέλη από τις οικογένειές τους στην πατρίδα.

Ο ρόλος της μητέρας στον αυτοπροσδιορισμό τους επιβάλει, εκτός από την αγάπη για τα παιδιά τους, να κάνουν κάνει παραπάνω, να τα φροντίσουν και να εξασφαλίσουν το μέλλον τους. Αυτή η δεύτερη απαίτηση της μητρότητας πραγματοποιείται με την οικονομική στήριξη την οποία μπορούν να προσφέρουν στους δικούς τους ανθρώπους μεταναστεύοντας.

Η θηλυκότητα της γυναίκας έχει καταργηθεί ή την έχει καταργήσει η ίδια μεταναστεύοντας. Η φυγή είναι επίσης η άρνηση του έρωτα, της θηλυκότητας, η απόλυτη απελπισία η οποία έχει δώσει τη δύναμη στις γυναίκες να ξεκινήσουν ένα ταξίδι στο άγνωστο, ως κάποιες άλλες, ξένες στον εαυτό ακόμα. Οι μαρτυρίες τους αποκαλύπτουν την εξιδανικευμένη μορφή του έρωτα είτε ως παρελθόν στο οποίο δεν δύνανται να επιστρέψουν, είτε ως παρόν όπου ο έρωτας είναι αδύνατον να πραγματοποιηθεί για διάφορους λόγους, είτε ως μέλλον με τη μορφή της ρομαντικής επιθυμίας. Πολλές φορές διαβάζοντας τα ποιήματα δημιουργείται η αίσθηση της αγνότητας, η οποία ωστόσο είναι αψεχώριστη από μια ανυπέρβλητη οδύνη.

Η μοναξιά είναι μια άλλη διάσταση του αυτοπροσδιορισμού – κοινό μοτίβο των ποιημάτων είναι το να ξυπνάει και να κοιμάται μόνη της η κεντρική μορφή (βλ. χαρακτηριστικά, Μαρία Άγγελοβα, «Σκέψεις κάτω από τη Σελήνη»). Στη συνέχεια αποκαλύπτονται και οι άλλες πλευρές – η δύναμη να στηρίζει τους ανθρώπους γύρω της, να δέχεται τις προκλήσεις, αλλά να συνεχίζει να υπάρχει η εσωτερική διάσχιση, η μη-αναγνώριση του εαυτού· η μη-αναγνώριση όχι μέσα από τις πράξεις, αλλά μέσα στο περιβάλλον. Η καθημερινότητα, γεμάτη από τις υποχρεώσεις δεν δίνει δυνατότητα σκέψης και προβληματισμού και μένοντας μόνη τη νύχτα είναι αντιμέτωπη με την παραδοχή της αδυναμίας που νιώθει. Μοιράζεται τις λύπες και τις χαρές των άλλων, που δεν νιώθει να είναι και δικές της. Την νύχτα αναπολώντας μεταφέρεται σπίτι. Στο ποίημα της Μαρία Άγγελοβα αναγνωρίζονται πολλά σημεία από τα οποία συγκροτείται η μεταναστευτική ταυτότητα. Η Άγγελοβα νιώθει ως αδυναμία την γυναικεία της φύση – με τις αδυναμίες, με τη συναισθηματικότητα, τα καθήκοντα που έχει αναλάβει και τις ανάγκες που δεν μπορεί να ικανοποιήσει. Η μορφή προς τον εαυτό είναι για την απληστία και έλλειψη μέτρου - τι δηλαδή κατά τη διάρκεια της μετανάστευσης έχει χάσει τον πρωταρχικό σκοπό της. Πάντα υπάρχει μια αιτία η οποία δεν επιτρέπει την επιστροφή, ανείπωτη αιτία, καλυμμένη με προφάσεις και μυστικά.

Η γυναίκα αυτοπροσδιορίζεται ως μητέρα η οποία βρίσκεται σε μια κατάσταση συνεχούς απαρηγόρητης θλίψης και τρομάζει από την σκέψη της λήθης από την πλευρά του παιδιού της. Η λήθη παρομοιάζεται με θάνατο.

«[...]Η νοσταλγία έχει γραπωθεί επάνω μου

Και η θλίψη για τον γιο μου, για το σπίτι
Και το βράδυ όταν αυτός κοιμάται
Τι ονειρεύεται, άραγε εμέ;[...]»

Γιάγκοντκα Γεωργκίεβα - «Νοσταλγία»

Η μοναδική περηφάνια και δικαίωση της κατάστασης της μετανάστευσης έρχεται μέσα από το ρόλο της γυναίκας ως μητέρα η οποία υποφέρει, αλλά η χαρά και η ελπίδα βιώνονται μέσω της σκέψης για την πραγματικότητα και το μέλλον που μπορεί να προσφέρει στα παιδιά της. Τα όνειρα πραγματοποιούνται βλέποντας τα μάτια της κόρης.

«[...] Να'σαι στήριξή μου, να με ηρεμείς!
Τα όνειρά μου κατοπτρίζονται στα μάτια σου,
Εσύ, μικρή μου, και μεγαλύτερη ελπίδα,
Μεγάλωνε και να'σαι ευτυχής! [...]»

Τατιάνα Μπίλτσεβα - «Στη κόρη μου τη Λόρα»

Μια άλλη πλευρά της ταυτότητας της γυναίκας αποκαλύπτεται από την σχέση της με τους γονείς – σε ένα από τα ποιήματα υπάρχει η εξομολόγηση ότι η γυναίκα νιώθει ευτυχής μόνο με την μητέρα της.

Η παρομοίωση της γυναίκας μετανάστριας με τη Σταχτοπούτα σε δυο από τα ποιήματα φανερώνει την κρυφή επιθυμία φυγής από την πραγματικότητα και την ανάγκη απόδειξης στους άλλους της αξίας της μέσω της εργατικότητας και της ταπεινότητας. Σε ένα από τα ποιήματα θίγεται η ομοιότητα της συγγραφέως με την Σταχτοπούτα. Η θηλυκότητα σε σχέση με τον εαυτό και τους άλλους εκφράζεται μέσω της μεταμφίεσης. Υπάρχει ο πόνος μέσα στον εαυτό, αλλά το βράδυ λαμβάνει χώρα η διαδικασία της μεταμφίεσης και η ίδια θέτει στον εαυτό της την απαγόρευση της ειλικρίνειας ως προς τους άλλους και την πρόκληση της θηλυκότητάς της. «Κάνω αυτό που θέλουν, όχι όμως

“εγώ” – “εγώ” είναι αλλού, το “εγώ” δεν ανήκει σε κανέναν, το “εγώ” δεν ανήκει στο “εγώ”...υπάρχει “εγώ”;»³⁶.

«[...]Με ψεύτικα χαμόγελα,
Παίζοντας καλά,
Με ψεύτικη ταυτότητα, η οποία λάμπει απ’ τα βραχιόλια.
Εγώ δεν έχω επιλογή,
Πρέπει να είμαι άλλη [...]»

Μπιλγιάννα Στογιάνοβα «Σταχτοπούτα»

Με μια καταγωγή από άλλη χώρα, μέσω της καλής τους συμπεριφοράς και μέσω της ταπεινότητας, οι γυναίκες ελπίζουν στην αξιολόγησή τους από το περιβάλλον και τους εργοδότες. Ελπίδα τους είναι να αναγνωριστεί η προσπάθειά τους. Συχνά αυτή η μεταμόρφωση – το παράδειγμα της Σταχτοπούτας, η μεταμφίεση (ταυτοποίηση με τον γελωτοποιό)- είναι ο τρόπος τους να προσαρμοστούν σε μια νέα κατάσταση η οποία απαιτεί την αναγνώριση από την πλευρά τους και την εφαρμογή άλλων κωδικών ένδυσης και συμπεριφοράς. Η μεταμφίεση και η μίμηση είναι δυο στρατηγικές επιβίωσης στο νέο περιβάλλον, αποτελούν υιοθέτηση των λειτουργιών και συμβόλων, αλλά όχι ταυτοποίηση. Η Σταχτοπούτα χρειάζεται τη μεταμφίεση για να γίνει αποδεκτή, σε αντίθεση με τον γελωτοποιό ο οποίος είναι αποδεκτός αλλά ποτέ δεν θα συμεριστεί την χαρά των υπόλοιπων. Αντίθετα, αυτός πρέπει να τους προσφέρει την παράσταση, να τους ευχαριστήσει - αλλά όχι με την έννοια της αλληλεγγύης.

«[...]Στο έλεος και με την υποταγή στους ψιλότατους
Κάτω από την λάμψη και μπροστά από τις κρυστάλλινες βιτρίνες
Με δάκρυα ή με ικετευτικό χαμόγελο
Μαζεύεις μικρές σταγόνες θλίψης[...].»

³⁶ Κρίστεβα, Τζ. «Ξένοι μέσα...», σελ. 19

Μπιλγιάννα Στογιάνοβα «Θλιμμένο παραμύθι»

Ο αυτοπροσδιορισμός δεν γίνεται με όρους εθνικής ταυτότητας, αλλά μέσω της προσωπικής μνήμης για τις προηγούμενες προσωπικές αναφορές ταυτοποίησης. Δεν υπάρχουν στον αυτοπροσδιορισμό ταυτοποιήσεις με κοινωνικές ομάδες μεγαλύτερες από την οικογένεια. Η εθνική ταυτότητα μπορεί να μην είναι ψυχολογική αντίληψη η οποία χαρακτηρίζει την προσωπικότητα ή δήλωση της ατομικότητας κάποιου. Αντίθετα, υπάρχουν κάποιες ομάδες εθνοπολιτισμικές οι οποίες κατασκευάζουν συλλογική ταυτότητα μέσω της οποίας προβάλλονται στην κοινωνία-υποδοχέα. Πρόκειται για ταυτότητα μιας ομάδας, πολιτική κατασκευή μέσω της οποίας μια ομάδα ανθρώπων δείχνει το τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνει τον εαυτό της. Δι' αυτής της κατασκευής επίσης δείχνουν πώς τους βλέπουν οι άλλοι, ήτοι αντανακλά την αλληλεπίδραση ανάμεσα στον αυτοπροσδιορισμό και τον ετεροπροσδιορισμό. Λόγω αυτής της αλληλεπίδρασης η ταυτότητα είναι δυναμική επινόηση, επαναπροσδιορίζεται συνεχώς και δημιουργείται σε σχέση με τους άλλους. Ταυτοχρόνως, μέσα από την συνεχώς μεταβαλλόμενη ταυτότητα η οποία τους προβάλλεται, οι άνθρωποι προσπαθούν να βρουν για τον εαυτό τους ή να επιτύχουν μια αίσθηση συνέχειας στις ζωές τους³⁷.

5.2.2. Ετεροπροσδιορισμός

Η διεκδίκηση της αναγνώρισης, υποστηρίζει ο Τέηλορ, είναι ουσιαστικό στοιχείο των πολιτικών της πολυπολιτισμικότητας. Χρησιμοποιεί την λέξη «πολιτικές» σκοπίμως για να υπονοήσει την παρεμβατική (interventionist) φύση της πολυπολιτισμικής άποψης. Η διεκδίκηση αναγνώρισης είναι άμυνα/επίθεση η οποία προκαλείται από τον φόβο της μη-αναγνώρισης ή της παρερμηνεύσης, και την επακόλουθη ενίσχυση της διαστρέβλωσης. Η απουσία αναγνώρισης ή η εσφαλμένη αναγνώριση ταπεινώνει τον Άλλο, τον καταδικάζει σε μια εικόνα αρνητικά στερεοτυπική που δεν διαθέτει μια σειρά από ουσιαστικά χαρακτηριστικά: πολιτισμική πολυπλοκότητα, φιλοσοφική και αισθητική

³⁷ Edien Bartels, "Moroccan Girls and Youth Literature in the Netherlands: A Way to Broaden the Boundaries?", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 23, No. 1, April 2003, σελ. 147-162

αναζήτηση. Η μονοδιάστατη προβολή καθυποτάσσει τον Άλλον και αυτός «καταλήγει σε έναν εγκλωβισμένο, διαστρεβλωμένο και στερημένο τρόπο ύπαρξης»³⁸. «Η πολιτική της καθολικότητας», γράφει ο Τέηλορ, «απέδιδε έμφαση στη ισότητα όλων των πολιτών ως προς την αξιοπρέπεια»³⁹.

Η σύγχρονη εποχή, συνώνυμη με τον αιώνα της δημοκρατίας, επίσης υποδέχεται την ιδέα της προσωπικής αξίας, με την οποία το άτομο δηλώνει την «ιδιαιτερότητά» του και το δικαίωμα να είναι διαφορετικό. Η αλληλεπίδραση με τα περιβάλλοντα πρόσωπα είναι καθοριστική και κρίσιμη για την κατασκευή της ταυτότητας κάποιου, όπως και το ίδιο κρίσιμη είναι η αναγνώριση ή η απόρριψη από τους άλλους. Για να γίνει αποδεκτή η αξία των πολιτισμών γενικώς, η προϋπόθεση επαναδιατυπώνεται ως εξής: «κουλτούρες που έχουν προσφέρει τον ορίζοντα σημασίας για μεγάλο αριθμό ανθρώπινων όντων με διαφορετικούς χαρακτήρες και ιδιοσυγκρασίες, κατά τη διάρκεια πολλών χρόνων - αυτό με άλλα λόγια έχει συνεισφέρει για την σαφή διατύπωση της αίσθησής τους για το καλό, το ιερό, το αξιοθαύμαστο – αυτές οι κουλτούρες είναι σίγουρο ότι έχουν κάτι το οποίο αξίζει τον θαυμασμό μας και τον σεβασμό μας, ακόμα και αν συνοδεύονται από κάτι το οποίο αποστρεφόμαστε και απορρίπτουμε.»⁴⁰.

Ο ετεροπροσδιορισμός ορίζεται ως ο τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες ενσωματώνουν το βλέμμα των άλλων, την ερμηνεία για τη θέση τους στον περιβάλλοντα κόσμο μέσα από την σχέση με τα σημαίνοντα πρόσωπα – συγγενείς, φίλοι και εργοδότες.

Σημασία στην διερεύνηση της διαδικασίας μέσω της οποίας εμφανίζεται το θέμα της ετερότητας είναι η ανάδειξη των όρων κάτω από τους οποίους μπορεί να διεξαχθεί διάλογος και μέσα στους οποίους τους είναι εγγεγραμμένες οι διαφορετικές δυνάμεις, ιστορίες, γλώσσες και όρια⁴¹. Συνακόλουθο με την μετανάστευση θέμα είναι ο επαναπροσδιορισμός των όρων της Νεοτερικότητας: το έθνος και η λογοτεχνία του, η γλώσσα και η αίσθηση της ταυτότητας, η μητρόπολη και το αίσθημα του κέντρου, το αίσθημα της ψυχικής και πολιτισμικής ομοιογένειας. Η αναγνώριση του Άλλου, της

³⁸ Τάηλορ Τσάρλς Πολυπολιτισμικότητα, εκδ. ΠΟΛΙΣ 1987, σελ.72

³⁹ ο.π., σελ.86

⁴⁰ «[...]cultures that have provided the horizon of meaning for large numbers of human beings, of diverse characters and temperaments, over a long period of time—that have, in other words, articulated their sense of the good, the holy, the admirable—are almost certain to have something that deserves our admiration and our respect, even if it is accompanied by much that we have to abhor and reject[...]» απόσπασμα από βιβλίο του Τσάρος Τάηλορ, στο οποίο αναφέρεται ο Vijay Mishra στο άρθρο του 13 Multiculturalism

⁴¹ Chambers, Jain Migrancy, Culture, Identity, Routledge, Taylor and Francis Group, London 1994 σελ.12

ριζικής ετερότητας, συνεπάγεται ή είναι το ίδιο με την αναγνώριση ότι δεν είμαστε πια το κέντρο του κόσμου. Η αίσθηση του κέντρου και του είναι ταραζεται και μετασχηματίζεται⁴². Και από τους ανθρώπους της νεωτερικότητας ως ιστορικά, ψυχικά και πολιτισμένα όντα τα οποία έχουν υποστεί τον βίαιο ξεριζωμό, απαιτείται η απάντηση στην πρόκληση με όρους της κίνησης και της μεταμόρφωσης.

Οι βουλγάρες μετανάστριες, συγκρίνοντας τον εαυτό τους με τους εργοδότες, τον βλέπουν ως υπηρέτριες και ως «ρομπότ». Αυτοματοποιημένες κινήσεις, ταύτιση του εαυτού με την εργασία, και από την άλλη η αδυναμία επικοινωνίας στην ξένη γλώσσα, τις εγκλωβίζουν στο να προσλαμβάνουν μόνο την εξωτερική διάσταση του κόσμου, να αντιδρούν με χειρονομίες χωρίς την ικανότητα να γνωρίσουν και να αναγνωριστούν ως ανθρώπινα όντα. Ο κόσμος της εξορίας γίνεται επίπεδος, επιφανειακός γι' αυτές, όπως και οι ίδιες δύσκολα καταφέρνουν να ξεφύγουν από την μονοδιάστατη όψη την οποία προβάλλουν. Συχνά αυτές δείχνουν μια απογοήτευση και απόλαυση ταυτόχρονα όταν μπορούν να πιάσουν τους εργοδότες τους αδιάβαστους. Η παραδοχή και η επιβεβαίωση ότι είναι πιο μορφωμένες τις κάνει να ξαναποκτήσουν αυτοπεποίθηση για να νιώσουν μετά και πάλι απόγνωση. Κάποιες από τις γυναίκες είναι περήφανες με το ότι είναι φορείς μιας κουλτούρας (την καταλαβαίνουν πάντα ως υψηλή) η οποία τους διαχωρίζει από τους ανθρώπους τους οποίους υπηρετούν. Εδώ εμφανίζεται το χάσμα ανάμεσα στις αξίες και τους σκοπούς – οι ίδιες έχουν μεγαλώσει με κάποιες αξίες σχετικά με την τάξη και την θέση στην κοινωνία οι οποίες έδιναν μεγάλο βάρος στην καλλιέργεια και την εκπαίδευση, με την υπόσχεση για αξιοπρεπή ζωή εάν ακολουθηθούν αυτές οι αξίες. Η μοναδική ικανοποίησή τους στη σχέση με τους εργοδότες είναι όταν μπορούν να αποδείξουν τις δεξιότητες ή γνώσεις τους, ώστε να επιβεβαιωθούν ενώπιον του εαυτού και των άλλων.

Η κατανόηση του εαυτού σε σχέση με την εθνική ταυτότητα εκφράζεται και διαμέσου του θέματος των εκλογών. Η εξουσία στο πρόσωπο της βουλγάρικης κυβέρνησης δεν φαίνεται να ασκεί πλέον καμία επιρροή επάνω τους, αλλά κατηγορείται ως η κυρία αιτία για την σημερινή τους υποδεέστερη θέση με την πλήρη αδιαφορία για τους πολίτες στο παρελθόν την οποία έχει δείξει.

⁴² ο.π., σελ.23-4

«[...]Μπερδεμένη οικονομία, παιδεία,
Βαριά άρρωστα τα νοσοκομεία,
Πρόωρα γεννημένα δικαστήρια,
Και πρέπει να εξυπηρετηθούμε μόνοι.
Κάποιοι πήραν το δρόμο προς τα έξω
Άλλοι πνίγουν το παράπονο στο ρακί.[...]»

«Μπερδεμένη χώρα» Πηνελόπη Κλισούρσκα

Ξαναεμφανίζεται το θέμα των εκλογών, οι οποίες παρουσιάζονται ως η μοναδική περίπτωση κατά την οποία η εξουσία αναζητά την επικοινωνία με τους πολίτες για να διαιωνίσει τον θεσμό της –και μάλιστα ως αυτοσκοπό. Οι γυναίκες από την θέση τους ως μετανάστριες ετεροπροσδιορίζονται στη σχέση με την κυβέρνησή τους στην πατρίδα ως θύματα μιας γενικής αμέλειας. Αυτή είναι η σημασία της έκφρασης «μας θυμούνται μόνο κατά των εκλογών». Η μοναδική επιλογή φαίνεται γι' αυτές να είναι η απόσυρση και η φυγή, η σιωπηλή αποδοχή της ήττας.

Ως επί το πλείστον, οι γυναίκες μετανάστριες διαμένουν μόνες τους στην Ελλάδα, έχοντας αφήσει τις οικογένειές τους πίσω στην πατρίδα. Εκτός από τις ενοχές και την αντίληψη του γεγονότος αυτού ως αμαρτία, ως αξεπλήρωτο χρέος ως προς την οικογένεια (ή τους γονείς ή τα παιδιά), αυτές υποφέρουν από την σκέψη ότι κάποια μέρα θα μείνουν ξεχασμένες από τα παιδιά τους ως τους μοναδικούς ανθρώπους, οι οποίοι ταυτίζονται με την πραγματοποίηση του ονείρου για το μέλλον. Η σκέψη για την πραγματοποίηση αυτού του φόβου ισούται με θάνατο.

«[...]Γιατί μένει να κρέμεται το χέρι μου,
το οποίο απλώνω με αγάπη?
Για εσάς είμαι τόσο μακριά
να βοηθήσω όσο μου φτάνουν οι δυνάμεις...
Εάν σήμερα από μακριά σας είμαι εις βάρος,
τι να περιμένω αύριο;[...]»

Νικολίνα Ρούσεβα - «Ομολογία»

Το άγχος της απόρριψης και το άγχος για τη διατήρηση της σχέσης τους με τους συγγενείς στο μέλλον προκαλεί αισθήματα ανασφάλειας και προσκόλλησης σε παλιά δεδομένα τα οποία δεν είναι λειτουργικά στο παρόν.

Οι γονείς των γυναικών είναι οι άλλοι στα ποιήματα οι οποίοι υποφέρουν και προσεύχονται για τα παιδιά τους, αναμένοντας μια μελλοντική συνάντηση. Μια από τις συγγραφείς γράφει ότι φαντάζεται τον πατέρα της να περιμένει καθισμένος στο παγκάκι την κόρη του να επιστρέψει με τη μοναδική επιθυμία να χαϊδέψει τα μαλλιά της. Η προσευχή της ίδιας είναι να πραγματοποιήσει αυτό το όνειρο του πατέρα της. Εδώ ο θάνατος εμφανίζεται ως το όριο στον εναπομείναντα χρόνο και ως το εμπόδιο για την πραγματοποίηση της επιθυμίας του κοντινού της ανθρώπου. Οι γονείς είναι οι φύλακες της οικογένειας και του οικείου εν γένει. Η μοναδική ελπίδα και προσπάθεια των γυναικών είναι να παραμείνουν και αυτές για τα παιδιά τους οικείες, να διατηρήσουν τον δεσμό ο οποίος τους υποστηρίζει ψυχολογικά στην εμπειρία τους ως μετανάστριες. Το τρομακτικό είναι ότι αυτή η εμπειρία τους έχει αλλάξει. Προκειμένου να διατηρήσουν τον εαυτό τους όπως θεωρούν ότι υπάρχει στη μνήμη των δικών τους ανθρώπων στην πατρίδα, βιώνουν την σύγκρουση με την εικόνα που οι άλλοι έχουν γι' αυτές και αυτή που έχουν οι ίδιες θεμελιωμένη στη γνώση της πραγματικότητας την οποία έχουν εγκαταλείψει.

5.2.3. Σχέση με τη ζωή και το θάνατο

Τα ποιήματα διαπραγματεύονται τη σχέση ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο με όρους θρησκευτικών και τις αντιμετωπίζουν ως έννοιες που εντάσσονται στο λεξιλόγιο των σύγχρονων εθνικισμών.

Στο ποίημα της Άνκα Ιβανόβα εξιστορείται η ιστορία ενός παππού στην Ελλάδα ο οποίος περιμένει γράμμα από την Αμερική, την Αυστραλία ή το Καναδά όπου είναι το παιδί του. Η ιστορία διηγείται μέσα από την συμβολική της ελιάς. Τα δάκρυα του παππού είναι οι ελιές που πέφτουν στη γη και ο χυμός τους είναι η πικρή ιστορία του

μετανάστη. Οι άσπρες εκκλησίες σε κάθε χωριό παρομοιάζονται με λευκά χελιδόνια – το σύμβολο της τύχης στο βουλγάρικο φολκλόρ. Η ποιήτρια δίνει στην μετανάστευση μια διάσταση οικουμενικότητας, κοινής εμπειρίας από μια συμβολική σκηνή. Το ένα σημαντικό παράγων είναι ο άνθρωπος ο οποίος περιμένει – συνήθως ο γονέας. Αυτός δεν μένει αμέτοχος στην εμπειρία του παιδιού με την ίδια του την πράξη ότι πάντα θα βρίσκεται εκεί, στο ίδιο μέρος. Και η δεύτερη σύνδεση η οποία δεν συγκεκριμενοποιεί το είδος της σχέσης ανάμεσα στους ανθρώπους εκφράζεται με την γνώση ότι σε κάθε μέρος υπάρχει αυτός ο οποίος φυλάει την ελπίδα της συνάντησης ή εύχεται την καλή τύχη στο ταξίδι.

«[...]Που είναι ο παράδεισος;

Γελώντας από τα βάθη της καρδιάς, απαντώ-

Στην καρδιά των παιδιών μας.

Αυτοί είναι τα αγγελούδια μας.

Και η κόλαση που είναι;

Άκουσε με,

Η μετανάστευση είναι

Ποιο τρομαχτική και την Κόλαση του Δάντη.[...]

Ατανάσκα Καλαϊτζίεβα

Το πιο σημαντικό στην ζωή το οποίο απουσιάζει κατά την διάρκεια της μετανάστευσης είναι η ανάγκη συναναστροφής και η έλλειψη εμπειριών μαζί με τους ανθρώπους από την οικογένεια. Παρόλα αυτά φαίνεται η μεγάλη σημασία του «ονείρου» - του κόσμου της φαντασίας. Η παραδοχή της δυσκολίας στο παρόν, η αποδοχή της κατάστασης της μετανάστευσης και η αιτιολόγησή της δίνουν τη δυνατότητα ανασυγκρότησης καθώς και σκέψης για το τι μπορεί να γίνει προκειμένου να αλλάξουν προς το καλύτερο τα πράγματα στο μέλλον («Φάρος» Γκρέτα Πετρόβα).

Η χαρά και η ελπίδα είναι θεμελιώδης για την ικανότητα να δημιουργεί κανείς σχέσεις και δεσμούς. Το αίσθημα της κοινότητας εκφράζεται μέσα από τους δεσμούς, την αμοιβαία αναγνώριση και την καθημερινή αμοιβαία πράξη του να μοιράζεσαι. Το

αίσθημα της οικειότητας δημιουργείται μέσα απ' όλα αυτά. Οι κοινότητες δεν νοούνται μόνο ως φαντασιακές, αλλά πολλά σώματα δεσμευμένα το ένα με το άλλο - σύνολο σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους, αρχικά για πρακτικούς λόγους. Το να νιώθει κανείς οικεία είναι μια δέσμη από στοιχεία - οικειότητες, ασφάλεια και ελπίδα. Η άλλη έννοια της ελπίδας ως ευγνωμοσύνη – όχι με την έννοια της αιώνιας ευγνωμοσύνης του μετανάστη στην σχέση οικοδεσπότη/φιλοξενούμενου, αλλά η ευγνωμοσύνη η οποία περιέχει τον όρο της αμοιβαιότητας. Όχι απλώς η έκφραση της ευχαρίστησης στους ανθρώπους γι' αυτό που έκαναν, αλλά η ανταλλαγή αναγνώρισης και ευγνωμοσύνης για την ύπαρξη του ενός και του άλλου. Ο Simmel αποκαλεί αυτή την ευγνωμοσύνη «την ηθική μνήμη της ανθρωπότητας»⁴³.

5.3. Σχέση με τον χρόνο

«Στο έργο τέχνης ο άνθρωπος προχωράει χρησιμοποιώντας το παρελθόν ως σκαλοπάτι. Κάνει χρήση της αντιφατικής φύσης του παρελθόντος. Ζει ταυτόχρονα αναπολώντας το παρελθόν και με την ανάμνηση για το μέλλον. Ο Batyushkov αντιμετώπισε την ελπίδα ως την ανάμνηση για το μέλλον.

Αλλά η ανάμνηση του μέλλοντος δεν είναι μόνο ελπίδα. Είναι επίσης επινόηση.»⁴⁴

Viktor Shklovsky

Στο πρώτο υποκεφάλαιο εστιάζω στον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύεται το παρελθόν και πώς η κατασκευή του και η αντιμετώπισή του επηρεάζουν το παρόν και τα μελλοντικά σχέδια. Στο δεύτερο μέρος αναφέρομαι στις καθημερινές αναφορές του παρόντος και στο τρίτο υποκεφάλαιο στον φαντασιακό κόσμο του μέλλοντος. Ο σκοπός

⁴³ Wise, Amanda Hope and Belonging in a Multicultural Suburb', *Journal of Intercultural Studies*, Vol. 26, February-May 2005, σελ. 171- 186

⁴⁴ Στο πρωτότυπο: «In a work of art a man moves forward by using the past as a stepping-stone. He makes use of the contradictory nature of the past. He lives both by recollecting the past and by remembering the future. Batyushkov regarded hope as the remembrance of the future.

But remembrance of the future is not only hope. It is also invention.», *The bow-string* (Tetiva 1970), Three excerpts by Viktor Shklovsky

είναι να εξετάσω τα σημεία που δίνουν συνέχεια στον χρόνο και το πώς αντιμετωπίζεται αυτός από τις γυναίκες στα ποιήματα.

5.3.1. Παρελθόν

Πάντα υπάρχει ένα σύμβολο ή μια πράξη που δίνει την αφορμή για την στροφή της σκέψης στο παρελθόν. Ως χρονική στιγμή αυτή μπορεί να είναι η νύχτα, κατά τη διάρκεια της οποίας συνήθως έρχονται όλες οι αναμνήσεις. Π.χ., η βόλτα στην Ακρόπολη με την συγκίνηση που προκαλεί η επίσκεψη εκεί, ανακαλεί στην γυναίκα την μνήμη για την δική της πόλη (Καλίνα Γκερένοβα «Νοσταλγία»). Στο ποίημα της Μπιλγιάννα Στογιάνοβα με τίτλο «Αλητάκια», αναμνήσεις προκαλούνται κατά την διάρκεια ενός περιστατικού όπου η συγγραφέας είδε στο δρόμο παιδιά που παίζουν στην βροχή. Αυτό το ανέμελο παιχνίδι ξεκλειδώνει τις αναμνήσεις της γυναίκας για τα δικά της παιδικά χρόνια, με την παραδοχή της μοναξιάς που νιώθει τώρα σε αντιδιαστολή με το παρελθόν και την ομολογία του παρόντος ως μακρινό από το ασφαλές παρελθόν και από το ονειρεμένο μέλλον. Οι σχετικοί στίχοι του ποιήματος είναι οι εξής:

«[...]είναι μακριά εκείνο το σπίτι στο χωριό
είναι μακριά και όλα τα όνειρα
Βρέχει έξω, όμως βρέχει και μέσα,
Πάνω στις κόλλες μου πέφτουν οι σταγόνες.[...]»

Μπιλγιάννα Στογιάνοβα «Αλητάκια»

Το παρελθόν σχετίζεται με την μετανάστευση διπλά: είτε ως ο χρόνος πριν από αυτή είτε ως η διάρκεια της πορείας μέχρι την εγκατάσταση στη χώρα υποδοχής. Κάποια γεγονότα παρουσιάζονται υποκειμενικά αποκομμένα από ένα γενικό πεδίο αναφοράς και έτσι δίνεται η εντύπωση της μοναδικότητάς τους. Εστιάζοντας στην αφήγηση του παρελθόντος αποσαφηνίζονται και τα πράγματα που έχουν μείνει στο παρελθόν και οι ίδιες θα ήθελαν να ξεχαστούν ή να μην είχαν συμβεί, και άλλα τα οποία έχουν δώσει

χαρά και ευχαρίστηση. Πάντως, και οι δυο όψεις είναι το ίδιο καθοριστικές για το μέλλον. Η ανάμνηση του παρελθόντος δεν είναι πάντα θεραπευτική διαδικασία αλλά κάποιες φορές μπορεί να είναι μια πολύ οδυνηρή άσκηση. Η μνήμη δεν είναι άνευ διαμεσολάβησης ανάκληση, αλλά πάντα κατασκευάζεται σε συνάρτηση με το πλαίσιο αναφοράς, και, τέλος, αυτές οι διηγήσεις επιλέγουν και οργανώνουν το υλικό του παρελθόντος υπό το φως του παρόντος ή και με τα μάτια στραμμένα προς το μέλλον. Η πολυποίκιλη εξερεύνηση της μνήμης και ο θεμελιώδης της ρόλος στην συγκρότηση της ταυτότητας και της αίσθησης του ανήκειν συντελούν στην επανεστίαση της προσοχής στις διαδικασίες της ανακατασκευής του παρελθόντος. Οι μαρτυρίες επανειλημμένα στηρίζονται σε κάποιο αφήγημα κατασκευασμένο για να αποσαφηνίσει και να δώσει νόημα στην ύπαρξή τους ως μετανάστριες.

Όταν το παρελθόν αντιμετωπίζεται ως ιστορικό, οι αναμνήσεις δημιουργούν την εκ νέου σύλληψη της κοινωνικό-πολιτικής ιστορίας «εκεί» και το ποίημα εκτυλίσσεται στην περιγραφή των «εδώ» λεπτομερειών από την καθημερινή ζωή.

Το παρελθόν όπως αυτό έχει αποθηκευτεί στην μνήμη και αναπολείται, δεν είναι αυτολεξεί αναπαράσταση των γεγονότων, αλλά εξετάζεται υπό νέο πρίσμα και χρησιμοποιείται από τους αφηγητές για να αναστοχαστούν πάνω στο παρόν τους.

Η θεώρηση ότι η μετανάστευση είναι κίνηση από ένα πολιτισμικό περιβάλλον σε ένα άλλο και αυτοί που κινούνται εντός διαφορετικών πολιτιστικών κόσμων βρίσκονται σε μια συνεχή έκτακτη κατάσταση επαναταυτοποίησης ή εγκλεισμού διατυπώνεται μέσα από την διερεύνηση των πολλαπλών όψεων της έννοιας του ανήκειν.

Εκτός από τις αναμνήσεις για ένα εξιδανικευμένο παρελθόν υπάρχει και αφηγήσεις που διέπονται από θλίψη, η οποία προϋπήρχε και στην πατρίδα, πριν τη «φυγή». Χαρακτηριστικά, στο ποίημα «Η θλίψη μου» της Πηνελόπη Κλισούρσκα η ομολογία της ηρωίδας ότι ακόμα και αφού έχει περάσει τα σύνορα, η θλίψη έχει παραμείνει, μαρτυρεί για την αναμονή στο παρελθόν ότι η μετανάστευση ως μια νέα αρχή πρέπει να αλλάξει την αντιμετώπιση του κόσμου. Ωστόσο, δεν αλλάζει τίποτα, αλλά η Πηνελόπη Κλισούρσκα – θλιμμένη και ειρωνική συγγραφέας- χρησιμοποιεί το αίσθημα για να το αναμορφώσει, να το διηγηθεί και να το απελευθερώσει μέσω των λέξεων και της ποίησης. Η Τζούλια Κρίστεβα μιλάει για ένα σαγηνευτικό μυστικό το οποίο πάντα

υπάρχει στο παρελθόν του ξένου και τον περιτυλίγει με μια ξεχωριστή, σχεδόν μυστικιστική αύρα.

Το παρελθόν έχει αφήσει τα φανερά σημάδια του στο παρόν, στο σώμα – «τα γδαρμένα από το ταξίδι πόδια»(Μπιλιάννα Στογιάνοβα), «τα ασπρισμένα μαλλιά»(Άνκα Ιβανόβα), και τη διαπίστωση για την μη-αναστρεψιμότητά του

«[...]Δεν είναι η θλίψη το πάν στη ζωή

Δεν είναι αμαρτία το παν στη ζωή

Δεν υπέφερε τα πάντα η ψυχή

Αλλά απ' όλα αυτά γέρασα[...].»

Τατιάνα Μπίλτσεβα «Στην μαμά και στην θεία στην Ελλάδα»

5.3.2. Παρόν

Το παρόν ως χρόνος υπάρχει μέσα από τις μαρτυρίες για την καθημερινότητα, τις συναναστροφές με τους εργοδότες, τις αναμνήσεις για την οικογένεια, τις νυχτερινές εξομολογήσεις και τις μοναχικές γιορτές. Οι ποιήτριες παρουσιάζονται σε διαρκή αναμονή για το μέλλον, σε αναμονή για το γράμμα και νέα από τους δικούς τους ανθρώπους και στην επιβεβαίωση ότι υπάρχουν στην σκέψη των άλλων.

Ο χρόνος της νύχτας και της νυχτερινής πόλης είναι ο χρόνος για την αναπόληση και του αναστοχασμού. Σε έναν σημαντικό αριθμό ποιημάτων, οι κεντρικές μορφές δεν διαθέτουν, κατά τη διάρκεια της ημέρας, χρόνο για σκέψη. Έχει τις υποχρεώσεις της εργασίας και αυτοπροσδιορίζονται ως ρομπότ – χωρίς επιθυμίες και όνειρα, αλλά την νύχτα, μπορούν να αφεθούν στην σιωπή. Τότε, οι αμφισβητήσεις, οι αναμνήσεις για «αμαρτίες», λάθη και προσδοκίες ξαναεπιστρέφουν και συγκρούονται με την καθημερινή πραγματικότητα. Η νύχτα είναι ο ψίθυρος των πλανητών, όσο αυτή κλαίει και αναρωτιέται μέχρι πότε θα είναι μόνη (Ατανάσκα Καλαϊτζέβα «Στεναγμοί του μετανάστη»). Οι τύψεις και οι ενοχές – σημάδια νοσταλγίας, ψυχικής ανασφάλειας - ξεπερνιούνται με την σκέψη για το μέλλον ή για κάποιο ακατόρθωτο όνειρο. «Ακόμα και

εκείνος που εκ πρώτης όψεως αποφεύγει το σιχαμερό δηλητήριο της κατάθλιψης δεν αποφεύγει να το δοκιμάσει στο κρεβάτι του στις πιο δυσοίωνες στιγμές ανάμεσα σε ύπνο και σε ξύπνιο»⁴⁵. Ο ξένος αφοσιώνεται, είναι πιστός σε ένα όνειρο, σε μια δουλειά, «χωρίς δεσμούς με τους δικούς του, ο ξένος αισθάνεται «ολότελα ελεύθερος». Η απόλυτη μορφή αυτής της ελευθερίας έχει όνομα: μοναξιά.»⁴⁶

Στις γιορτές στην Ελλάδα – επειδή μιλώντας για το παρόν στην ποίηση, συζητάμε για την μονιμότητα της κατάστασης της μετανάστευσης, τα γενέθλιά της τα γιορτάζει μόνη, με ποτό, τσιγάρο και με άλμπουμ με παλιές φωτογραφίες «και το μπλούς να τρίζει από το ραδιόφωνο». Η διαπίστωση ότι η ζωή πρόχωράει και αυτή από εδώ και πέρα μπορεί να μιλάει σε παρελθόντα γι' αυτή, νιώθει ότι πρέπει να κάνει επανεκτίμηση και να αναγνωρίσει τα σημαντικά πράγματα και τις αξίες της. Ξανά αυτά ταυτίζονται με τα παιδιά, θα παραμείνει στην δική τους μνήμη, θα ελπίζει να μην την ξεχάσουν και μόνο η αγάπη τους θα της δώσει χαρά. Η μνήμη του πόνου της γέννησης και ο συνεχόμενος πόνος για το παιδί, όπως και η έγνοια για το εάν είναι καλά. Αλλά είναι και οι γιορτές των παιδιών στις οποίες δεν θα είναι, της λείπει η χαρά της οικογενειακής ενότητας, η αίσθηση ότι ανήκει σ' αυτή. Και αυτή η αίσθηση γίνεται πιο έντονη κατά τη διάρκεια εορτών, όταν με τις συμβολικές τελετές, η επανάληψή τους σε συγκεκριμένες ημερομηνίες, η αναμονή και η προετοιμασία γι' αυτές, όλοι αυτή η διαδικασία επιβεβαιώνει την γνώριμη οριοθετημένη οντότητα.

«[...]Χρόνος, αισθήματα, συμφέροντα,

Τι άλλο θα συμβεί;

Χρόνος χωρίς επιστροφή, κλειδωμένη πόρτα

Αναμνήσεις για λάθη

Ξαναεπαναλαμβάνονται όλα

Μισώ τον εαυτό μου;[...]»

Βενελίνα Αλεξάνδροβα - Μιλέην «Απαραίτητο»

⁴⁵ Κρίστεβα, Τζ. «Ξένοι μέσα ...», σελ.21

⁴⁶ ο.π. σελ. 23

Στο παρόν υπάρχει και η μαρτυρία για την περίοδο της προσαρμογής στο εξωτερικό, όπου οι εργοδότες έχουν αποδεχτεί την μετανάστρια ως μέρος της οικογένειας και όταν έρχεται η στιγμή του αποχαιρετισμού μαζί τους και με την χώρα, η γυναίκα φαίνεται ασφαλής και γεμάτη ελπίδα για την επιστροφή της στο τόπο. Η γυναίκα επιστρέφει πίσω στους δικούς της και δείχνει ευτυχισμένη επειδή ο κόσμος από το περιβάλλον της την έχει αντιμετωπίσει «σαν να την ξέρει από παλιά». Η χαρά της είναι ότι και αυτή τους έχει δώσει κάτι, έχει την ευγνωμοσύνη με την έννοια της βιωμένης αμοιβαιότητας.

Ο ελεύθερος χρόνος στο παρόν αφιερώνεται στην συγγραφή γραμμάτων, ποιημάτων, στην ζωγραφική, αυτές οι ασχολίες βοηθάνε για την εξωτερίκευση του άγχους και δίνουν ένα διαφορετικό αποτέλεσμα με μέτρο το χρόνο που παίρνουν και την ευχαρίστηση που δίνουν από τις καθημερινές εργασίες τις οποίες χρειάζεται να κάνουν.

5.3.3. Μέλλον

Το μέλλον σε σχέση με τον εαυτό φαντάζεται μέσω της επιστροφής στη Βουλγαρία, όμως είναι μακρινό, σχεδόν ως μια καλή ευχή, ως τελικός σκοπός ή ως τάμα με θρησκευτικούς όρους. Η κατάσταση της μετανάστευσης ως καθημερινότητα είναι η θυσία για να πραγματοποιηθεί το όνειρο είτε αυτό αποτελείται από την επιστροφή για ανάπαυση και απόλαυση από την επανένωση με την οικογένεια και στη συνέχεια το κλείσιμο του κύκλου, είτε αυτό θα πραγματοποιηθεί ως όνειρο μέσα από την ευτυχία των παιδιών.

Η επιστροφή συνδέεται με την συνάντηση των κοντινών προσώπων και με τον θάνατο στην γενέτειρα γη, ωστόσο παράλληλα αντιμετωπίζεται με τον φόβο από την απώλεια ή την τροποποίηση της σχέσης με τα σημαίνοντα πρόσωπα.

Εκτός από την κατάσταση της αναμονής της στιγμής απόφασης για τον γυρισμό και εργασίας με σκοπό την πραγματοποίηση της επιστροφής υπό τους όρους της επιτυχίας, το άλλο μοτίβο στην αναπαράσταση του μέλλοντος εκτυλίσσεται στις ιστορίες όπου η ελπίδα παίρνει μορφή στο πρόσωπο των παιδιών τα οποία θα έχουν μια ζωή με περισσότερες ευκαιρίες, διαφορετική από αυτή των γονέων. Επίσης η οικονομική στήριξη και η ενθάρρυνση εξ αποστάσεως των παιδιών φαντάζεται ότι θα συνεισφέρει

και προεκτείνεται στην ελπίδα για την συμμετοχή των παιδιών στην βελτίωση της «ζωής στην πατρίδα»

«...Πλήθος από έξυπνα παιδιά

Έχει στη δική μας επικράτεια.

Πιστεύω ότι τελικά

Θα πάνε όλους μας ψηλά...»

Βενέτα Ίσκρινοβα «Τρεις από τις δικές μας»

«...Και λέω «αντίο» στις αγαπημένες φίλες

Οι οποίες έχουν μαζευτεί ως σκλάβες

Να δουλεύουν και αποταμιεύουν

για έναν καλύτερο και ομορφότερο κόσμο.

Ψευδαίσθηση είναι όλα αυτά

με την υγεία δεν κάνουμε αστεία

αλλά μας κρατάει η αιώνια ελπίδα

για μελλοντικές ευτυχισμένες μέρες...»

Ροσάνα Βόϊτσεβα «Αντίο»

5.4. Σχέσεις με την οικογένεια και τους εργοδότες

Οι σχέσεις με την οικογένεια η οποία έχει παραμείνει στην πατρίδα πραγματοποιούνται μέσω αλληλογραφίας ή τηλεφωνημάτων και βιώνονται από τις γυναίκες μετανάστριες ως καθοριστικές. Στο υποκεφάλαιο αυτό ο διαχωρισμός έγινε σύμφωνα με τις αναπαραστάσεις των σχέσεων ανάμεσα στις μετανάστριες με την προηγούμενη και τις επόμενες γενιές στο στενό οικογενειακό κύκλο.

Οι γυναίκες οι οποίες είναι σε μεγαλύτερη ηλικία συχνά δεν γνωρίζουν προσωπικά τα εγγόνια τους και τα έχουν δει μόνο από φωτογραφίες τις οποίες τους έχουν σταλεί σε γράμματα. Η έντονη συναισθηματικότητα βρίσκει το πεδίο της έκφρασης στα ποιήματα συχνά υπό την μορφή της ανάμνησης ή της φαντασίωσης για την μελλοντική συνάντηση ή λ.χ. στο ποίημα της Ατανάσκα Καλαϊτζιέβα «Αλεξάνδρα»

αφιερωμένο στην εγγονή της η οποία έχει γενέθλια και η συγγραφέας την φαντάζεται με νοσταλγία λόγου το ότι η ίδια δεν είναι παρούσα στην γιορτή της και δεν μπορεί να την δει ευτυχισμένη να φυσάει τα κεράκια της τούρτας. Όπως στο αναφερθέν έτσι και στο ποίημα «Γενέθλια» της ίδιας συγγραφέας υπάρχει η αναπαράσταση του εορτασμού – αυτή τη φορά των γενεθλίων της κεντρικής φιγούρας αντίθετα με την γιορτή της «Αλέξανδρας», είναι περιγεγραμμένα ως κατάσταση απομόνωσης – γιορτάζει μόνη της ξεφυλλίζοντας το άλμπουμ με παλιές φωτογραφίες και ακούγοντας μουσική από το ραδιόφωνο. Συμβαίνει και όλη η οικογένεια της μετανάστριας να είναι διεσπαρμένη ανά τον κόσμο χωρίς την προσδοκία της επανένωσης, οπότε η πράξη φροντίδας εξαντλείται στην προσευχή στον χώρο της εκκλησίας για την υγεία και την ευδαιμονία όλων των μελών (Ροσάνα Βόϊτσεβα «Στον γιο μου τον Σβίλεν»).

Ως έκφραση της έγνοιας για τα παιδιά είναι τα δώρα που ετοιμάζουν και στέλνουν με την ευτυχία η οποία προέρχεται από τη σκέψη για τα χαρούμενα βλέμματά τους. Άλλος τρόπος επικοινωνίας η μητέρα βρίσκει μέσα από την ποίηση για να απευθύνει τις συμβουλές στην κόρη ή τον γιο.

«[...]Και σήμερα πρέπει έτσι να ζήσεις
Δρόμο περπατημένο και βολικό μη ψάξεις.
Η μεγαλύτερη αξία είναι στην ζωή να μπορέσεις
Τον δικό σου δρόμο να επιλέξεις[...]

Ιβάνκα Στόϊτσεβα «Στην κόρη μου»

Σε άλλη συγγραφέας η ποίηση χρησιμοποιείται ως εξομολόγηση μιας «αμαρτίας» και είναι στραμμένη στην αποδέκτη με την παράκληση και ελπίδα για συγχώρεση.

«[...]Εσύ ήθελες να φωνάξεις, όταν έφευγα εγώ.
η κραυγή σου το σκοτάδι ανάμεσά μας να ξεσκίσει,
αλλά εγώ δεν σταμάτησα.
με καρφωμένο το βλέμμα σ'εκείνο
που δεν έβλεπα, εγώ συνέχισα[...]

Βενελίνα Αλεξάνδροβα – Μιλέην - «Στη Μαριέλκα - και στην αγάπη της που άφησε μακριά, εάν θα επιστρέψει - κανείς δεν ξέρει πια»

Το μοτίβο τη «ενοχής» σχετικά με την εγκατάλειψη υπάρχει και σε σχέση με τους γονείς, ξαναεμφανίζεται η μορφή της μετάνοιας και της εξομολόγησης. Το ποίημα είναι μια χειρονομία μάλλον η οποία επιζητεί την διαίωνιση της μορφής της μητέρας η οποία με υπομονή περίμενε την επιστροφή του παιδιού της.

«[...]Σε ψάχνω,
ακόμα και κραυγάζω,
για να σου πω πόσο σ'αγαπώ!
Αλλά...εσύ δεν υπάρχουν πια!
Συγχώρεσέ με,
μαμά, ότι ήμουν
μακριά! [...]»

Μαρία Άγγελοβα – «Μακριά σου»

Κάποια ποιήματα στηρίζονται σε ιστορίες συγκινητικές οι οποίες είτε δεν προέρχονται από άμεσες εμπειρίες των ίδιων των συγγραφέων, αλλά από παρατηρήσεις ή γνώση γι'αυτές. Αυτά μέσα από την προσωπική δέσμευση φέρουν και πιο γενικό κοινωνικό σχόλιο ή προβληματισμό. Τέτοια είναι η ιστορία για το παιδί το οποίο χάνει τον πατέρα του στον πόλεμο στο Ιράκ και η παρατήρηση των παιδιών που παίζουν μουσική στο δρόμο παρά να πηγαίνουν σε σχολείο ή να παίζουν παιχνίδια με τους συνομήλικούς τους («Αλητάκια» Μπιλιγιάνα Στογιάνοβα).

«[...]Γιατί δεν πείτε σ'εκείνον τον καταραμένο θείο Μπους
που έχει πατήσει τη γη με σιδερένια μπότα
και μόνο σπέρνει βόμβες και κάνει πολέμους
και αφήνει τα μικρά παιδάκια ορφανά?
Αυτός ξέρει μόνο να μιλάει για την ελευθερία την μεγάλη...
Θα μου φέρει πίσω τη μαμά και τον μπαμπά; [...]»

Σπιάσκα Ντιμιτρόβα «Μπαλάντα για τον πατέρα – στρατιώτη»

Οι επιθυμίες των γυναικών συχνά εκφράζουν την ανάγκη από επαφή – από χάδι ή φιλή, από κάποια χειρονομία η οποία να δείχνει την φροντίδα και την έγνοια του άλλου προσώπου προς αυτές.

Το πιο σκληρό πράγμα το οποίο μπορεί να συμβεί στην γυναίκα ως μητέρα είναι η λήθη ή η αμέλεια του παιδιού προς αυτή. Οδύνη προκαλεί η σκέψη ότι το παιδί πονάει και έχει μείνει μόνο του. Σ'αυτές τις περιπτώσεις η μοναδική παρηγοριά και αντίδοτο είναι η συζήτηση από το τηλέφωνο, ειδικά όταν ο άλλος την «θυμάται» και η γυναίκα καταλαβαίνει από τις ερωτήσεις του παιδιού ότι νοιάζεται γι' αυτή. Ο φόβος από την λήθη από την πλευρά του παιδιού εάν διαπιστωθεί αληθής ισούται με θάνατο. Στο παρακάτω ποίημα η συγγραφέας δίνει στην αγάπη της μητέρας για το παιδί την άνευ όρων διάσταση μέσα από την ιστορία για τον γιο ο οποίος σε κατάσταση παραφροσύνης σκοτώνει την μητέρα του:

«[...]Υπάρχει παλιό παραμύθι – είναι τρομακτικό, αλλά αληθινό.

Ο γιος έγινε κτήνος, και έσφαξε τη μητέρα του.

Όταν την ανασήκωσε να την πετάξει, σκόνταψε και έπεσε,

και αυτή του ψιθύρισε “Άσχημα χτύπησες;”[...]»

Νικολίνα Ρούσεβα «Ημέρα Γενεθλίων»

Στις σχέσεις με τους εργοδότες εδώ στην χώρα υποδοχέα αυτές μπορεί να είναι περιγεγραμμένες με λεπτομέρειες σε σχέση με τις καθημερινές υποχρεώσεις ως προς αυτούς, στις διαθέσεις των εργοδοτών (επιθετική γιαγιά, παππούς με σεξουαλικές ορμές, όπως και αλλού απευθύνονται και με μεγάλες ευχαριστίες στους εργοδότες μέσω αναφορών για την φιλική συμπεριφορά από την πλευρά τους και τους προσλαμβάνουν σχεδόν ως σωτήρες). Το συνηθισμένο αφήγημα είναι ότι η γυναίκα μετανάστρια νιώθει ξένη το οποίο ταυτίζεται με την μοναξιά και ονειρεύεται να δει τα μάτια των δικών της ανθρώπων στην πατρίδα. Όταν στον τόπο εδώ το αφήγημα στρέφεται στην μοναξιά της ζωής στην μετανάστευση – χωρίς φίλους με τους οποίους να μοιραστούν και να επικοινωνήσουν ειλικρινά. Οι σχέσεις με τους ομοεθνείς είναι σπάνιες και συχνά

μαρτυρείται η έλλειψη διάθεσης για συναναστροφή λόγω προκατάληψης από άτιμης συμπεριφοράς στο παρελθόν από την πλευρά των. Οι σχέσεις της με τους άλλους παρουσιάζονται ως συνεχόμενη αγωνία και αγώνα.

«[...] Συμμαζεμένοι, παθητικοί (μίζεροι), κουρασμένοι,
Εμείς ζούμε με τα προβλήματα των άλλων και
Όταν έρθει το τέλος της ημέρας
Μπορούμε να αναπαυτούμε και να βυθιστούμε στη νύχτα.[...]»

Ροσάνα Βόϊτσεβα «Μοίρα»

Ως μια τελευταία παρατήρηση επισημαίνεται η διαφορά ανάμεσα στα αφηγήματα τα οποία αναφέρονται στις σχέσεις στην πόλη – συγκεκριμένα Αθήνα, και σε άλλα μέρη της Ελλάδας στην επαρχία, όπου διαφαίνεται η αντίθεση στην αναπαράσταση των εργασιακών σχέσεων και αυτών με τους ανθρώπους των τοπικών κοινωνιών.

5.5. Αναπαράσταση της σχέσης με τα αντικείμενα και τα χρήματα

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα ποιήματα σε κάποια αντικείμενα, όπως το γράμμα, το τηλέφωνο, το δέμα, το δώρο, τα οποία ξεκλειδώνουν τις ιστορίες και είναι ως πρόσχημα να εκφραστεί η αναμονή και η σημασία της επικοινωνίας με τους ανθρώπους που είναι μακριά. Σχετικά με το σπίτι, στην αφήγηση της Ίβκα Ράϊκοβα («Η μπαλάντα του μετανάστη») αποσαφηνίζεται η αίσθηση της ντροπής ότι τακτοποιεί τα ξένα σπίτια και το δικό της – εννοείται το σπίτι στη Βουλγαρία, έχει μείνει άδειο και ακατάστατο: — — — — —

Ως οικονομικές μετανάστριες οι γυναίκες προσδίδουν στα χρήματα ιδιαίτερη σημασία και ως λόγος για τον οποίον είναι χωρισμένες από τις οικογένειες. Παράλληλα, με την αποστολή χρημάτων τα οποία κερδίζουν με την εργασία τους στην Ελλάδα, τα αντιμετωπίζουν ως μέσο για να δώσουν την ευκαιρία στα παιδιά τους να ζήσουν με μεγαλύτερη άνεση. Ωστόσο έχουν πληρώσει πολύ ακριβά για κάθε ευρώ, όπως δηλώνει η Νικολίνα Ρούσεβα στο «Μετανάστριες» με αποτέλεσμα να περιπλανιούνται στους δρόμους «μοναχοί εκατοντάδες άνθρωποι».

Το φθινόπωρο στο Ερυθρέ αφιερωμένο ποίημα στους εργοδότες της.

Έχει φέρει από εκεί φόρμα για γλυκά κι μ'αυτό τράβηξε το ενδιαφέρον των εργοδοτών.

Η Βουλγαρία σε μια γλάστρα – μέσα έχει όλα τα λουλούδια που τις θυμίζουν τον τόπο και της δίνουν χαρά και τους περιποιείται καθημερινά.

Βάζει στο δέμα για τους δικούς της χούφτα χώμα από το χωριό όπου δουλεύει χρόνια – ως πρόκληση, και να τους κάνει να προβληματιστούν.

«[...]Θα γίνω χώμα, Θεούλη μου,

Χωρίς κανέναν, θα είμαι καμία,

Δεν μ'ανησυχεί όμως αυτό,

Αλλά η παράξενη τους αδιαφορία.[...]

Πηνελόπη Κλισούρσκα «Χούφτα χώμα»

5.6. Η γλώσσα ως σημείο ταυτοποίησης

«Δεν είμαι γεμάτη πια από την γλώσσα και έχω μόνο την ανάμνηση της πληρότητας η οποία με οδύνη επιβεβαιώνει την γνώση μου ότι σ' αυτήν την σκοτεινή και άδεια επικράτεια πια δεν υπάρχουν στ'αλήθεια.»

Eva Hoffman *Lost in Translation: A Life in a New Language*⁴⁷

Η έρευνα σε διαφορετικά ακαδημαϊκά πεδία έχει βοηθήσει να αποσαφηνιστεί η σχέση ανάμεσα στην γλώσσα και στην πραγματικότητα. Ουσιαστικά όλες οι νεωτερικές και μετα-νεωτερικές θεωρίες, αρχίζοντας από τον Sapir-Whorf τη δεκαετία των 1920, περιγράφουν τη γλώσσα όχι ως σύστημα το οποίο αντικατοπτρίζει κάποια προϋπάρχουσα πραγματικότητα, αλλά ως σύστημα το οποίο δημιουργεί μια πραγματικότητα που παίρνει μορφή μονάχα χάρη της γλώσσας⁴⁸. Η Hoffman περιγράφει

⁴⁷ Eva Hoffman *Lost in Translation: A Life in a New Language* (1989) περιγράφει την εμπειρία της συγγραφέα από τη μετανάστευσή της όταν ήταν έφηβη από την κομμουνιστική Πολωνία στο Βάνκουβερ της Καναδάς.

⁴⁸ Nancy Morrow "Language and identity: Women's autobiographies of the American immigrant experience" *Language & Communication*, 1997, Vol. 17, No. 3, σελ. 177

την στιγμή όταν η δασκάλα της προσέδωσε νέα ονόματα σ' αυτή και στην αδελφή της «ως αναγνωριστικές πινακίδες, εξαϋλωμένα σήματα ένδειξης αντικειμένων τα οποία τύχαινε να είμαστε εγώ και η αδελφή μου», όπου η υποκατάσταση της πολωνικής γλώσσας με τα αγγλικά βιώνεται ως ένα είδος θάνατος. Το ίδιο παρατηρείται στην αντιμετώπιση του εαυτού έξω από την γλώσσα με τις μετανάστριες, το οποίο βρίσκει πεδίο έκφρασης μέσα από τα ποιήματα.

Η γαλλική φεμινιστική σκέψη υποστηρίζει ότι η σχέση της γυναίκας με την γλώσσα είναι ριζικά διαφορετική από αυτή του άνδρα, λόγω του φυσικού και ψυχολογικού δεσμού ανάμεσα στην μητέρα και την κόρη. Το αποτέλεσμα είναι η γυναίκα να χρησιμοποιεί σε μεγαλύτερο βαθμό το σώμα στην διαδικασία της επικοινωνίας απ' ότι ο άνδρας.

«[...]Δουλεύουμε στην ξένη γη
και η γλώσσα μας προορίζεται γι' αυτό[...]
δουλεύουμε και λίγο μιλάμε
στην γλώσσα μας, η οποία
για μάς είναι το πρόσωπό μας[...]

Πένκα Πετρόβα «Μεταναστευτικό κάλεσμα»

Η τέχνη της λογοτεχνίας ορίζεται ως λύτρωση, να βάλεις την ψυχή σου στο λευκό χαρτί, στην μητρική γλώσσα. Μπορεί να παίζει με την γλώσσα, επειδή την ξέρει καλά, ξέρει τους κανόνες και τις δυνατότητες. Οι λέξεις ζωγραφίζουν την ψυχή της.

Σε άλλη αναπαράσταση της προσέγγισης προς την γλώσσα μαρτυρείται η περηφάνια από τα βουλγάρικα τραγούδια – αυτά την χαρακτηρίζουν και ως μεγαλύτερο πρόβλημα στο τόπο της εξορίας αντιλαμβάνεται η άγνοια της ελληνικής γλώσσας.

«Εγώ είμαι μακριά
και ξένη γλώσσα ομιλώ,
αλλά την ψυχή μου την άφησα εκεί.»

Μπιλγιάννα Στογιάνοβα

«[...]Πότε θα μάθω

τη γλώσσα καλά
στην οποία πνίγομαι
όπως σε θάλασσα.
Χτες στην αγορά
παρά «αγγούρια»
«αγόρια» ψωνίζω.
Έγινε χαμός -
τους ξέρετε εκείνους,
αν ξεκινήσουν με τα αστεία
μας κάνουν για τα ρεζίλια.
Μια φορά και η κόρη μου
σε έναν έλεγχο αστυνομικό
ανακάτεψε το
«επίθετο» με το «υπόθετο»[...]

Βενέτα Ίσκρινοβα «Τρεις από τις δικές μας»

6. Συμπεράσματα

Το αφήγημα προφορικό ή γραπτό δίνει πληροφορίες για τον περιβάλλοντα κόσμο από την οπτική της γυναίκας μετανάστριας και για τις σημασίες που αποδίδει αυτή στα καθημερινά βιώματα, ενώ αυτή η διαδικασία αφήγησης και απόδοσης νοήματος συντελείται διαμέσου των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Μιλώντας με τους άλλους ή γράφοντας για την εμπειρία την ερμηνεύει, αξιολογεί και ανακατασκευάζει για αυτή την ίδια. Τα αφηγήματα είναι μελετημένα ως πολιτισμικά κατασκευασμένοι τρόποι που χρησιμεύουν για την κατανόηση της ζωής και του εαυτού.

Σε σχέση με την μορφή αναπαράστασης των θεμάτων που απασχολούν τις γυναίκες, η οποία είναι στην δεδομένη περίπτωση η ποίηση – πρώτα χρειάζεται η επισημάνση ότι αυτή συντελείται από περιγραφές κάποιου συγκεκριμένου γεγονότος – γιορτή, πράξη, καθημερινότητα, και αποτυπώνει το συναίσθημα σχετικά με αυτό. Υπάρχουν αρκετά στιγμιότυπα τα οποία τεκμηριώνουν την πρόσληψη του εαυτού ως μετανάστριας, ως ξένης «ως προς». Μέσα από τα ποιήματα αυτά μπορεί να απευθύνονται συμβουλές προς τα παιδιά τα οποία είναι στην πατρίδα μακριά από τις μητέρες κ.α.

Η πατρίδα προσλαμβάνεται και αναπαρίσταται ως ένα εξιδανικευμένο μέρος στην φαντασία των συγγραφέων από την οπτική του παρόντος, ενώ όταν την θυμούνται πριν την μετανάστευση αυτή ταυτίζεται με την πολιτική κατάσταση και παρουσιάζεται απωθητική.

Η χώρα-υποδοχέας αναπαρίσταται ως το μέρος το οποίο δίνει τη δυνατότητα για οικονομικό κέρδος μέσω της άμεσης απασχόλησης σε εσωτερικές εργασίες.

Η επιστροφή στην πατρίδα είναι επιθυμητή όσο υπάρχει η οικογένεια η οποία να τους αποδεχτεί.

Τίθεται το ζήτημα της «χρησιμότητας» επειδή στην Ελλάδα οι γυναίκες ακόμα και σε μια προχωρημένη ηλικία νιώθουν «χρήσιμες», φροντίζοντας άτομα τα οποία βρίσκονται σε χειρότερη από αυτές θέση. Η επιστροφή στην πατρίδα μπορεί να αποδειχτεί ακόμα πιο καταστροφική στερώντας τις από αυτή την αίσθηση – πολλές φορές η επιστροφή συσχετίζεται αποκλειστικά με τον θάνατο, την τελική ανάπαυση. Σε άλλα ποιήματα διακρίνεται και ο φόβος της επιβάρυνσης της οικογένειας – η οποία

αποτελείται από τα παιδιά τα οποία έχουν δικές τους οικογένειες, ως φορτίο ανεπιθύμητο.

Οι γυναίκες μετανάστριες ταυτίζονται με την εργασία τους η οποία δεν αντιμετωπίζεται με σεβασμό από την κοινωνία, όπως μαρτυρούν οι εκφράσεις «λευκή σκλάβα» και «ρομπότ».

Σπάνια υπάρχει η μαρτυρία για την έκφραση της θηλυκότητας στις σχέσεις με τους άλλους και όταν σε κάποιο ποίημα ανιχνεύεται, αντιμετωπίζεται ως τεχνητή σύμβαση απαραίτητη για την κοινωνική αποδοχή.

Ως μητέρες οι γυναίκες αναπαρίστανται ως υπεύθυνες να προσφέρουν μέλλον στα παιδιά τους, αλλά και ένοχες ως προς αυτά λόγω της εγκατάλειψής τους.

Η μετανάστευση είναι μια ακραία εμπειρία η οποία αναπαρίσταται στα ποιήματα με την μορφή της κόλασης, του θανάτου και της αναγέννησης επίσης.

Η έμφαση στον τρόπο της σκέψης πέφτει στο παρελθόν ως ιστορικό, χωρίς αποστασιοποίηση, και η πραγματικότητα εξαντλείται στις αναφορές για την εργασία, την μετανάστευση ως συνεχόμενα εμπόδια, ο εαυτός ως μοναχικός, χαμένος και ξεχασμένος από τους άλλους, και η νύχτα ως χρόνος κατά τη διάρκεια του οποίου αναδύονται και αποκρυσταλλώνονται όλες οι αναμνήσεις, διαπιστώνονται οι τύψεις και οι ελπίδες.

Από θεωρητική άποψη θα είναι ενδιαφέρον να ερευνηθεί πώς ο τρόπος με τον οποίο κατασκευάζεται η εθνικότητα από τις δυο κοινωνίες – την κοινωνία-αποστολέα και την κοινωνία-υποδοχέα, επηρεάζει τα μεταναστευτικά κινήματα. Επίσης, για περαιτέρω μελέτη προσφέρεται η μετανάστευση από την Βουλγαρία στην Ελλάδα γυναικών οι οποίες έχουν περάσει την μέση ηλικία και την εξέλιξη στην πατρίδα τους της γενιάς μετά.

Βιβλιογραφία:

Στα ελληνικά:

Αντερσον, Μπένεντικτ **Φαντασιακές κοινότητες**, εκδ. Νεφέλη – Ιστορία, Αθήνα, 1997

Κοιλιάρη, Αγγελική **Ξένος στην Ελλάδα – μετανάστης, γλώσσα και κοινωνική ένταξη**, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 7-36

Cuche, Denys **Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες**, Εκδ. Τυπωθώ, Αθήνα 1996

Κρίστεβα, Τζούλια **Ξένοι μέσα στον εαυτό μας**, εκδ. Scripta, Αθήνα 2004

Κρίστεβα, Τζούλια **Έθνη χωρίς εθνικισμό**, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1997

Λαφαζάνη, Δώρα **Το κύμα των ξένων που ξάφνιασε την ελληνική κοινωνία στο «Η Ελλάδα που αλλάζει – αποχαιρετώντας τον εικοστό αιώνα, οι άνθρωποι, τα πρόσωπα, οι χώροι»**, εκδ. ΕΡΜΗΣ, 2000, σελ. 150-154

Μάρκοβα, Ευγενία **Οι Βούλγαροι μετανάστες στην ελληνική αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία**, στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου, Μ. Παύλου **Μετανάστες στην Ελλάδα**, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2001, σελ. 247-275

Τάηλορ, Τσάρλς **Πολυπολιτισμικότητα**, εκδ. ΠΟΛΙΣ 1987

Τόντοροβ, Τσβετάν **Ο εκπατρισμένος**, εκδ. ΠΟΛΙΣ 1999

Τοντορόβα, Μαρία: **Τα Βαλκάνια από την ανακάλυψη στην «κατασκευή» τους** στο «**Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια**» της σειράς «Μικρή ιστορική βιβλιοθήκη» των εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1996

Ξενόγλωσση:

Bassnett, Susan **Comparative literature – a critical introduction**, Blackwell Publishers, Oxford UK and Cambridge USA, 1993

Berger, Roni **Immigrant Women Tell Their Stories**. Binghamton, NY; Northam: Haworth; Roundhouse 2004

Chambers, Iain **Migrancy, Culture, Identity**, Routledge, Taylor and Francis Group, London 1994

Chryssochoou, Xenia **Cultural diversity – its social psychology**, Blackwell Publishing, 2004

Cohen, Robin **Frontiers of identity – the British and the others**, Longman Sociology Series, Essex, 1994, σελ. 183-215

Connerton, Paul **How societies remember**, Cambridge University Press, 1989

Grinberg, Leon & Rebecca Grinberg **Psychoanalytic Perspectives on Migration and Exile**, Yale University Press 1984

Guibernau, Montserrat, John Rex **The ethnicity reader – Nationalism, Multiculturalism and Migration**, Polity Press 1997

Rajchman, John **The Identity in Question**, Routledge, New York & London 1995, σελ. 63-70

Schleifer, Ronald, Robert con Davis, **Contemporary Literary Criticism**, Longman 1998, σελ. 87-167, 253-319, 344-410, 457-502

Said, Edward **Reflections on exile and other essays**, Harvard University Press 2000, σελ. 173-187

Stevenson, Nick **Culture and citizenship**, Sage Publications, London/New Delhi, 2001, Introduction, σελ. 62-73, 153-166

Suleiman, Susan Rubin **Exile and creativity – signposts, travelers, outsiders, backward glances**, Duke University Press Durham and London, 1998, σελ. 9-89, 220-353, 373-263

Todorova, Maria **Balkan Identities – Nation and Memory**, Hurst and Company, London, 2004

Vermeulen, Hans **Culture and inequality – Immigrant cultures and social mobility in long term perspective**, IMES 2001

Бурдуйо, Пиер **Казани неща**, Университетско Издателство “Св. Климент Охридски” София, 1993 (τίτλος του πρωτότυπου: *Pierre Bourdieu Choses Dites*, Les Editions de Minuit 1987)

Изгълтън, Тери **Увод в литературната теория**, изд. Агата, София 2003 (τίτλος του πρωτότυπου: *Terry Eagleton Literary Theory. An Introduction*, Second edition, Blackwell Publishers UK 1996)

Κρυσтева, Анна От етничност към миграция, Нов Български Университет, 2004
(Άννα Κρίστεβα Από εθνικότητα προς μετανάστευση, Εκδόσεις του Νέου Βουλγάρικου Πανεπιστημίου, 2004)

Επιστημονικά άρθρα από το Διαδίκτυο:

Δώρα Λαφαζάνη, «Νέα μετανάστευση προς την Ελλάδα κατά την τελευταία εικοσαετία: όψεις ενός πρώτου απολογισμού»,

Ελένη Κάππα – Καρασαββίδου, «Η αλβανική ποίηση στην Ελλάδα: “Αναγνώσεις της εξορίας” ή “Στα χάνια τ’ουρανού”» στο περιοδικό «Θέματα λογοτεχνίας», τεύχος 28 2005, εκδ. Γκοβόστη, σελ. 152-159

Amanda Wise, «Hope and Belonging in a Multicultural Suburb», *Journal of Intercultural Studies*, Vol. 26, February-May 2005, σελ. 171- 186, Routledge

Charles Husband “Minority ethnic media as communities of practice: Professionalism and identity politics in interaction”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 31, No 3, May 2005, σελ. 461-479, Routledge

Edien Bartels, “Moroccan Girls and Youth Literature in the Netherlands: A Way to Broaden the Boundaries?”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 23, No. 1, April 2003, σελ. 147-162, Carfax Publishing

Ernest Pineteh, “Memories of Home and Exile: Narratives of Cameroonian Asylum Seekers in Johannesburg”, *Journal of Intercultural Studies*, Vol. 26, No. 4, November 2005, σελ. 379 - 399, Routledge

Ester Altshul Helfgott, “Irena Klepfisz, loss and the poetry of exile”, *Journal of Poetry Therapy*, September 2003, Vol.18, No 3, σελ. 153-163

Gilles Deleuze, “Description of a woman - for a philosophy of the sexed other”, *ANGELAKI - journal of the theoretical humanities*, vol. 7, number 3, December 2002 Routledge, 2002

Graeme Dunphy, “Migrant, emigrant, immigrant. Recent developments in Turkish-Dutch literature”, *Universität Regensburg, Regensburg*

Michael Anthony Ingram, “When I dream of Paris: How sociocultural poetry can assist psychotherapy practitioners to understand and affirm the lived experiences of members of oppressed groups”, *Journal of Poetry Therapy*, December 2003, Vol.16, No 4, σελ. 221-227

Nancy Morrow, “Language and identity: Women’s autobiographies of the American immigrant experience”, *Language & Communication*, Vol. 17, No. 3, σελ. 177-185, 1997 Elsevier Science Ltd

Vassiliki Lalioti, "Photographing the "Other": Immigration and New Images of the Greek Ethnic "Self", *Visual Anthropology*, Vol.18, 439-456, 2005, Routledge, Taylor & Francis Ltd

Άρθρα στον Τύπο:

Ελευθεροτυπία

Ντίνα Καρατζίου, «Το στοίχημα με τους μετανάστες 2ης γενιάς», Κυριακάτικη, 13 Νοεμβρίου 2005

Νάντια Βασιλειάδου «Οι μετανάστες της διπλανής πόρτας», Κυριακάτικη, 25 Σεπτεμβρίου 2005

Atinski vesti

Τα ποιήματα και τα διηγήματα του λογοτεχνικού διαγωνισμού «Σε ξένη γη» ο οποίος ανακοινώθηκε στις αρχές Μαρτίου του 2005 και συνεχίστηκε ως τις αρχές Αυγούστου.

Πεζογραφία

Добринка Бонева	Шепа пръст от родния дом, бр. 224, стр.17 По тесния път на живота, бр. 244, стр. 17
Нτομπρίнка Μπόνεβα	Χούφτα χρώμα από το πατρικό, τεύχος 224, σελ. 17 Στο στενό μονοπάτι της ζωής, τεύχος 224, σελ. 17
Слава Костадинова	Цветовете на палитрата, бр. 224, стр.17 Жената, която говори с небето, бр. 240-241, стр.19
Σλάβα Κοσταντίνοβα	Τα χρώματα της παλέτας, τεύχος 224, σελ. 17 Η γυναίκα που μιλάει με τον ουρανό, τ. 240-1, σ. 19
Иванка Стойчева	Не искам дядо Коледа! Искам мама!, бр. 225, стр. 18 Изкъпаният портрет, бр. 228, стр.17
Ιβάνκα Στόιτσεβα	Δεν θέλω τον Άϊ Βασίλη! Θέλω τη μαμά!, τ. 225, σ. 18 Το λουσμένο πορτρέτο, τ.228, σ.17
Катя Стефанова	Стената на плача, бр. 226, стр.17 Μονασтираки, бр. 226, стр. 17
Κάτια Στέφανοβα	Το τείχος των δακρύων, τ. 226, σ. 17 Μοναστηράκι, τ.226, σ.17
Стефана Στεφάνα	Смъртта на кукумявката, бр. 226, стр.18 Ο θάνατος της κουκουβάγιας, τ.226, σ. 18
Тита Великова	Силата, която тласка ручея към реката, бр. 227, стр.17

Τίτα Βελίκοβα	Η δύναμη που σπρώχνει το ρυάκι προς τον ποταμό, τ.227, σ. 17
Βικι Γεцова	На чужда земя, бр. 229, стр. 19 Една крайбрежна разходка, бр. 236, стр.17 Роза, бр. 245, стр.17 Фарът, бр. 245, стр.18
Βίκυ Γκέτσοβα	Злото е между нас, бр. 247, стр.17 Σε ξένη γη, τ.229, σ.19 Μια παραθαλάσσια βόλτα, τ.236, σ. 17 Τριαντάφυλλο, τ.245, σ.17 Ο φάρος, τ.245, σ. 18 Το κακό είναι ανάμεσά μας, τ.247, σ. 17
Зоя Младенова	Писмо до непознат приятел, бр. 230, стр.17 Магьосникът, бр. 245, стр.17
Зόγια Μλαντένοβα	Γράμμα σε άγνωστο φίλο, τ. 230, σ. 17 Ο μάγος, τ. 245, σ. 17
Εлена Παпазова Ελένα Παπάζοβα	На гурбет в чужбина, бр. 231, стр.18 Στην ξενιτιά, τ.231, σ.18
Εμιлия Μανова	Гордост, бр.232, стр. 17 Любов, бр.232, стр.17
Εμίλια Μάνοβα	Περηφάνια, τ.232, σ.17 Έρωτας, τ.232. σ. 17
Μαρία Φιλιποβα-Χατζи, Βαλεντίν Γαβριлов	Опощение, бр. 232, стр.18
Μαρία Φίλιποβα-Χατζή, Βαλεντίν Γαβρήλοβ	Συγχώρεση, τ.232, σ. 18
Ивка Райкова	Разпилени мисли, бр. 232, стр. 19
Ιβκα Ράϊκοβα	Българска «одисея» в Гърция, бр. 233, стр.18 Διεσπαρμένες σκέψεις, τ.232, σ.19 Βουλγάρικη «οδύσσεια» στην Ελλάδα, τ. 233, σ.18
Донка Ботева	Зарево през вековете, бр.233, стр.18 Празната обувка, бр. 247, стр.16
Ντόνκα Μπότεβα	Λάμψη στους αιώνες, τ.233, σ.18 Το άδειο παπούτσι, τ.247, σ. 16
Γена Маркс Γένα Μάρξ	Εмигрантски патила, бр. 234, стр.18 Μεταναστευτικά τραβήγματα, τ.234, σ.18
Βαλεντίν Γαβριлов	Чужда кръв, бр. 235, стр. 18

<i>Βαλεντίν Γαβρήλοβ</i>	Ξένο αίμα , τ. 235, σ.18
<i>Βενелина Маринова</i>	Компютърът , бр. 236, стр. 18 Хубост , бр. 236, стр.18 Гурбетчийка , бр. 236, стр.18
<i>Βενελίνα Μαρίνοβα</i>	Ο υπολογιστής , τ.236, σ.18 Ομορφιά , τ. 236, σ. 18 Μετανάστρια , τ.236, σ.18
<i>Атанаска Калайџиева</i> <i>Ατανάσκα Κалаϊτζίεβα</i>	Старият албум , бр. 237, стр. 17 Το παλιό άλμπουμ , τ.237, σ. 17
<i>Вили Попова</i> <i>Βίλη Ποπόβα</i>	Родина и машеха , бр. 239, стр.18 Прераждане , бр. 239, стр. 18 Πατρίδα και μητριά , τ. 239, σ.18 Αναγέννηση , τ. 239, σ.18
<i>Пенелопи Клисурска</i> <i>Πηνελόπη Κλισούρσκα</i>	Роботи , бр. 240, стр. 17-18 Несресани мисли , бр. 247, стр.18 Ромпът , τ.240, σ. 17-18 Αχτένιστες σκέψεις , τ. 247, σ. 18
<i>Николинка Вълкова</i> <i>Νικολίνα Βάλκοβα</i>	Πриятелки , бр. 240, стр.18, бр. 241, стр. 17 Φίλες , τ. 240, σ.18 και τ.241, σ. 17
<i>Μαργарита Γашева</i> <i>Μαργαρίτα Γάσεβα</i>	Шена сол , бр. 243, стр. 17 Μία χούφτα με αλάτι , τ. 243, σ.17
<i>Μαρία Γαλιбарска</i> <i>Μαρία Γκαλιμπάρска</i>	Хоризонти , бр. 245, стр.17 Ορίζοντες , τ.245, σ. 17
<i>Вяра Стефанова</i> <i>Βιάρα Στέφανοβα</i>	Ласката на музиканта , бр. 245, стр.18 Το χάδι του μουσικού , τ.245, σ.18

Ποίηση

<i>Татяна Билчева</i>	На мама и леля в Гърция , бр. 225, стр. 17 На дъщеря ми Лора , бр. 225, стр. 17 На майка , бр. 225, стр. 17 Таня , бр. 225, стр. 17
<i>Τατιάνα Μπίλτσεβα</i>	Στη μαμά μου και στην θεία μου στην Ελλάδα , τ.225, σ.17 Στην κόρη μου τη Λόρα , τ.225, σ.17 Στη μαμά , τ.225, σ.17 Τάνια , τ.225, σ.17

Κατj Στεφάνοβα Κάτια Στέφανοβα	Емигрантска, бр. 226, стр.17 Μεταναστευτική, τ. 226, σ.17
Στεφάνα	3 стихотворения, бр. 226, стр. 18 На хората от Китира – с много любов и уважение, бр. 240, стр.17 Сагапо, Елада, сагапо, бр. 240, стр.17 На Л., бр. 240, стр.17
Στεφάνα	3 ποιήματα, τ.226, σ.18 Στους ανθρώπους της Κύθηρα με πολλή αγάπη και σεβασμό, τ.240, σ.17 Σ'αγαλώ, Ελλάδα, σ'αγαλώ, τ.240, σ.17 Στην Λ., τ.240, σ.17
Иванка Стойчева	Предизборно, бр. 229, стр. 19 На сина, бр. 229, стр. 19 На дъщерята, бр. 229, стр. 19 На Румяна – фолκпевница, бр. 229, стр. 19
Ιβάνκα Στέφανοβα	Προεκλογικό, τ.229, σ.19 Στον γιο, τ.229, σ.19 Στην κόρη, τ.229, σ.19 Στη Ρουμιάνα – фолκ-τραγουδίστρια, τ.229, σ.19
Надя Василева	Ескейп, бр. 229, стр. 19 Дано, бр. 229, стр. 19 Чувства, бр. 229, стр. 19 Начало, бр. 229, стр. 19 Репо, бр. 230, стр.17 Изповед, бр.237, стр.17
Νάντια Βασίλεβα	Ескейп, τ. 229, σ.19 Μακάρι, τ.229, σ.19 Αισθήματα, τ.229, σ.19 Αρχή, τ.229, σ. 19 Реπό, τ.230, σ.17 Εξομολόγηση, τ.237, σ.17
Валентино Βαλεντίνο	На моята родина, бр. 229, стр. 19 Στην πατρίδα μου, τ. 229, σ.19
Πенчо Пенов	На приятелите с любов, бр. 229, стр. 19 Любов и омраза, бр. 229, стр.19 Емигрантка, бр. 230, стр.17 Борба за хляб, бр. 234, стр.17
Πέντσο Πένοβ	Στους φίλους με αγάπη, τ.229, σ.19 Αγάπη και μίσος, τ.229, σ.19 Μετανάστρια, τ.230, σ.17

	Αγώνας για ψωμί, τ.234, σ.17
Ася Калайджиева Ασγια Κалаϊτζιεβα	Κοпнеж, бр. 229, стр. 19 Πόθος, τ.229, σ.19
Василка Стамболийска	На шестокрасника Игнат, бр. 231, стр.17 Полет, бр.231, стр.17 Музиканти, бр. 231, стр.17 Есен в Еритре, бр. 231, стр.17
Вασσίλκα Σταμπολїиска	Στον Ιγνάτ ο οποίος είναι στην έκτη δημοτικού, τ.231, σ.17 Πτήση, τ.231, σ.17 Μουσικοί, τ.231, σ.17 Φθινόπωρο στο Ερυθρέ, τ.231, σ.17
Сара Петрова Σάρα Πετρόβα	Чужденка, бр. 231, стр.17 Ξένη, τ. 231, σ. 17
Емилия Манова Αιμιλία Μάνοβα	Изгубена, бр. 232, стр.17 Χαμένη, τ.232, σ.17
Ивка Райкова Ιβκα Ράϊκοβα	Емигрантска балада, бр. 232, стр.19 Раздяла, бр. 232, стр.19 Μπαλάντα του μετανάστη, τ.232, σ.19 Αποχωρισμός, τ.232, σ.19
Вълкана Петкова Βαλκάνα Πετρόβα	Преживяно, бр. 233, стр. 17 Βίωμα, τ.233, σ.17
Калина Геренова Καλίνα Γκερένοβα	Носталгия, бр. 233, стр.17 Νοσταλγία, τ. 233, σ.17
Пенелопи Клисурска	Шепа пръст, бр. 233, стр.17 Птицата, бр.233, стр.17
Πηνελόπη Κλισούρσκα	Сбъркана държава, бр. 240, стр.17 Χούфта χώμα, τ.233, σ.17 Το πουλί, τ.233, σ.17 Χαμένο κράτος, τ.240, σ. 17
Росана Войчева	Съдба, бр. 234, стр. 17 За концерта на Валя Балканска в Атина, бр. 234, стр. 17 Сбогом, бр. 234, стр. 17 Импресия, бр.237, стр.17 На сина ми Свилен, бр. 238, стр.17 На дъщеря ми Креми, бр. 238, стр.17

<i>Ροσάνα Βόϊτσεβα</i>	Свят, бр. 238, стр.17
	Ежедневие, бр.240, стр.17
	Μοίρα, τ.234, σ.17
	Για τη συναυλία της Βάλια Μπαλκάνσκα στην Αθήνα, τ.234, σ.17
	Αντίο, τ.234, σ.17
	Εντύπωση, τ.237, σ.17
	Στον γιο μου τον Σβίλεν, τ.238, σ.17
	Στην κόρη μου τη Κρέμη, τ.238, σ.17
	Κόσμος, τ.238, σ.17
<i>Грета Петрова</i>	Κъм родината, бр. 234, стр. 17
	Една мечта си остави, бр.237, стр.17
	Къде е раят, бр.237, стр.17
	Фар, бр.237, стр.17
	Не ги отричай!, бр.237, стр.17
	Детска песен, бр.237, стр.17
	Στην πατρίδα, τ.234, σ.17
	Άσε ένα όνειρο, τ.237, σ.17
	Που είναι ο παράδεισος, τ.237, σ. 17
<i>Гкрэта Петρόβα</i>	Φάρος, τ.237, σ.17
	Μην τους αρνηθείς!, τ. 237, σ. 17
	Παιδικό τραγούδι, τ.237, σ.17
<i>Βιολετα</i> <i>Βιολέτα</i>	Облаче ле бяло, бр. 234, стр.17
	Άσπρο συννεφάκι, τ.234, σ.17
<i>Βενελίνα Αλεξάνδροβα-Μιλέйн</i>	На Мариелка, бр. 235, стр.18
	Необходимо, бр. 235, стр.18
	Στην Μαριέλκα, τ.235, σ. 18
<i>Ανκα Ιβάνοβα</i>	Απαραίτητο, τ. 235, σ. 18
<i>Ανκα Ιβανόβα</i>	На децата на север, бр.237, стр.17
	Сълзи, бр.237, стр.17
	Κъдето и да си, бр. 239, стр. 17
	Κорени, бр. 239, стр. 17
	Βажат ли десетте бoжи заповеди днес?, бр. 239, стр. 17
	Εдни избори, една басня от Εζοп и...едно лично мнение, бр. 239, стр. 17
	Στα παιδιά του Βορρά, τ.237, σ.17
	Δάκρυα, τ.237, σ.17
	Όπου και αν είσαι, τ.239, σ.17

	Ρίζες, τ.239, σ.17 Ισχύουν οι Δέκα εντολές σήμερα;, τ.239, σ.17 Κάτι εκλογές, ένας μύθος του Αισώπου και ... μια προσωπική άποψη, τ.239, σ.17
Мария Ангелова	Далеч от теб – на мама, бр. 237, стр.18 Размисъл на луна, бр. 243, стр. 17
Μαρία Άγγελοβα	Μακριά σου – στη μαμά, τ.237, σ. 18 Αναστοχασμός κάτω από την Σελήνη, τ. 243, σ. 17
Спаска Димитрова Σπάσκα Ντιμιτρόβα	Балада за башата-войник, бр.237, стр.17 Μπαλάντα για τον πατέρα-στρατιώτη, τ. 237, σ. 17
Ягодка Георгиева	Носталгия, бр. 238, стр.17 Не сме забравени..., бр. 238, стр.17 На остров Сими, бр. 240 стр.17 Очакване, бр. 240, стр.17 Емигрантска душа, бр. 243, стр. 17 Един щастлив човек, бр. 243, стр. 17 Докога ли?, бр. 243, стр. 17
Γιάγκοντκα Γκεорγκίεβα	Νοσταλγία, τ.238, σ.17 Δεν είμαστε ξεχασμένες..., τ.238, σ. 17 Στο νησί Σύμη, τ.240, σ.17 Αναμονή, τ.240, σ.17 Μεταναστευτική ψυχή, τ.243, σ.17 Ένα ευτυχισμένο άτομο, τ.243, σ.17 Έως πότε;, τ.243, σ.17
Донка Ботева	Μолитва - С птиците на път, бр. 238, стр.18 На България, бр. 242, стр. 17 Историю, бр. 242, стр.17
Ντόνκα Μπότєβα	Προσευχή – ταξιδεύοντας με τα πουλιά, τ.238, σ. 18 Στην Βουλγαρία, τ.242, σ.17 Ιστορία, τ.242, σ.17
Димо Димитров Ντίμο Ντίμοβ	Завет, бр. 238, стр.18 Διαθήκη, τ.238, σ.18
Вили Попова Βίλη Ποπόβα	Неизплакани сълзи, бр. 239, стр.18 Καταπιεσμένα δάκρυα, τ. 239, σ. 18
Атанаска Καлайджиева	Имигрантски вопли, бр. 241, стр.18 Забравена, бр. 242, стр.17 Докога?, бр. 242, стр.17 Рожден ден, бр. 242, стр.17 Александра, бр. 242, стр.17

Ατανάσκα Καλαϊτζίεβα	Στεναγμοί του μετανάστη, τ.241, σ.18 Ξεχασμένη, τ. 242, σ.17 Ως τότε;, τ.242, σ. 17 Γενέθλια, τ.242, σ.17 Αλεξάνδρα, τ.242, σ.17
Николина Русева	Рожден ден, бр. 244, стр. 19 Молитва, бр. 244, стр.19 Гурбетчийки, бр. 244, стр. 19 Откровение, бр. 244, стр.19
Νικολίνα Ρούσεβα	Γενέθλια, τ.244, σ. 19 Προσευχή, τ. 244, σ. 19 Μετανάστριες, τ. 244, σ. 19 Είλικρινά, τ.244, σ. 19
Йорданка Андреева	Полет, бр. 244, стр. 19 Родна стряха, бр. 244, стр.19 Слънчев букет, бр. 244, стр.19 Болка, бр. 244, стр. 19
Γιορντάνκα Ανδρέεβα	Πτήση, τ.244, σ. 19 Πατρικό, τ.244, σ. 19 Ανθοδέσμη από ηλιακές ακτίνες, τ.244, σ. 19 Πόνος, τ. 244, σ.19
Биляна Стоянова	Гавроши, бр. 244, стр. 20 Тъжна приказка, бр. 244, стр. 20 Пепеляшка, бр. 244, стр. 20 Диалог, бр. 244, стр. 20
Μπιλιγιάννα Στογιάνοβα	Αλητάκια, τ. 244, σ. 20 Θλιμμένο παραμύθι, τ. 244, σ. 20 Σταχτοπούτα, τ. 244, σ. 20 Διάλογος, τ. 244, σ. 20
Πенка Петрова	На чужда земя, бр. 244, стр.20 Емигрантски зов, бр. 244, стр.20
Πένκα Πετρόβα	Σε ξένη γη, τ.244, σ.20 Μεταναστευτικό κάλεσμα, τ.244, σ.20
Венета Искренова	Три нашенки, бр. 246, стр.17 Омония, бр. 246, стр.17 Κολκο рани носи имигрантът бр. 246, стр.17
Βενέτα Τσκριενοβα	Τρεις δικές μας, τ. 246, σ. 17 Ομόνοια, τ. 246, σ. 17 Πόσες πληγές κουβαλάει ο μετανάστης, τ.246, σ. 17

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Τηλ. 210 - 92 01 001

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ

19 ΜΑΡ. 2013

18 ΙΣΤ. 2013

ΠΑΝΤΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

002000067403